

המבנה, המגמות והתוכן של חיבור רב נתן הבבלי

חיבור רב נתן הבבלי נמנה בין חיבורי ההיסטוריה הראשונים שהתחברו בידי יהודים בימי הביניים. התיאורים הבאים בחיבור זה של מאורעות ופרשיות בתולדות המרכז היהודי בבבל, והסיכומים של דרכי השגרה של המרכז בבבל בפעולתו, הינם מסד לכל מחקר וסיכום של תולדות עם ישראל בימי הביניים.¹

* חובה נצימה לי להודות למורים ולידידים שסייעו לי במהלך הכנת המחקר: לדר' ח' בן-שמאי, לפרופ' א' גרוסמן, לפרופ' ש' שקד, לחבר' למערכת, לעובדי המכון לתצלומי כתב-יד עבריים שבבית הספרים הלאומי והאוניברסיטאי בירושלים ולחבר' היחידה לחקר הגניזה שבספריית האוניברסיטה בקיימברידג'. תודה לחבר' הנהלת הספרייה בקיימברידג' ולד"ר ש"ק רייף וכן לספריית בית-המדרש לרבנים בנייריורק בראשות פרופ' מ' רבינוביץ' על הרשות שנתנו לי לפרסם את קטעי הגניזה שברשותם. מאמר זה הושלם בשנת תשמ"ח, בעת שהתארחתי בשיבה אוניברסיטה בנייריורק, בבית הספר ע"ש ב' רבל. אני מבקש להודות לדיקן המוסד, פרופ' ל' לנדמן ולחבר' לפקולטה על עצותיהם ותמיכתם.

1 בהערה זו כונסו כמה מחקרים ודיונים, שעשו שימוש בחיבור נתן, חלקם ישובו ויופיעו בהמשך המאמר באיזכור מקוצר. לנוחיות המעיין סודרו פרטים אלה בסדר אלף-ביתי ולא בסדר כרונולוגי, כמתבקש מסקירת התקדמות המחקר; הקיצור הנהוג במאמר מובא בתחילה והציון הביבליוגרפי המלא לאחריו: אברמסון, במרכזים - ש' אברמסון, במרכזים ובתפוצות בתקופת הגאונים, ירושלים תשכ"ה, עמ' 44-46; אסף, תקופת - ש' אסף, תקופת הגאונים וספרותה, ירושלים תשס"ו, עמ' כד-ע (הרצאה שניה - הרצאה רביעית); אפשטיין, עיון - ש' אפשטיין, עיון וחקר, ירושלים תשל"ג, עמ' 14-23; אפשטיין, מחקרים - י"ג אפשטיין, מחקרים בספרות התלמוד ובלשונות שמיות, ירושלים תשמ"ד, עמ' 128-130; בן-ששון, תולדות - ח"ה בן-ששון, תולדות עם ישראל בימי הביניים, ירושלים תשכ"ז, עמ' 47-52, 59-60; בער, היסודות - י' בער, "היסודות והתחלות של ארגון הקהילה היהודית בימי הביניים", ציון, טו (תש"י), עמ' 18-20; ברון, היסטוריה - ש' ברון, היסטוריה חברתית ודתית של עם ישראל, ז, תל-אביב תשל"ג, עמ' 150-151; ברון, סעדיה - Saadia, "Saadia's Communal Activities", S.W. Baron, S.D. Goitein, - Anniversaries Volume, New York 1943 (esp. pp. 25-35); גינצבורג, גינצבורג, גאונות - L. Ginzberg, Geonica, I, New York 1909, pp. 6-66; גרוסמן, ראשית הגולה - א' גרוסמן, ראשית הגולה בבבל בתקופת הגאונים, ירושלים תשמ"ד, עמ' 75-139; גרוסמן, ירושת

העיון החוזר בחיבור זה בא בעקבות פרסום קטעים נוספים מן המקור הערבי של חיבור רב נתן הבבלי. קטע אחד מן המקור הערבי, מראשית החיבור, התגלה על-ידי א' מארכס ופורסם בשנת 1906 על-ידי י' פרידלנדר.² קטעים נוספים מתפרסמים להלן לראשונה. הם עוסקים בסדרי הישיבות, ומקומם סמוך לסוף החיבור. לפי שעה בידינו כנראה דף כפול, שנחלק, כתוב בכתובת ידו של נתן בן שמואל הסופר ואליו נוסף שבר מדף בכתב-יד אחר. יש לקוות כי פרסום תצלומי הקטעים במאמר זה יזרז את פרסומם של קטעים אחרים, שיוזוהו בעזרת ההשוואה לאלה. החיבור הרצוף, המוכר בשם 'חיבור נתן הבבלי', הינו תרגום עברי קולח של החיבור.³ הנוסח המצוי הינו זה שהתפרסם על-ידי א' נויבאוואר תחת הכותרת 'סדר עולם וזוטא'.⁴ נוסח קודם הודפס בספר יוחסין לאברהם זכות במהדורת ש' שולם.⁵

אבות - א' גרוסמן, "ירושת אבות בהנהגה הרוחנית של קהילות ישראל בימי הביניים המוקדמים", ציון, נ (תשמ"ה), עמ' 194-204; גרץ, דברי - צ' גראטץ, דברי ימי ישראל, חלק שלישי (מהד' שפ"ר: הערות וחיידושים: א"א הרכבי), ורשא תרנ"ד, עמ' 134-143, 279-274, [428-415 =] 262-267, H. Graetz, *Geschichte der Juden*, V, Leipzig 1871, pp. 125-134, 262-267, 246-241; דובנוב, דברי - ש' דובנוב, דברי ימי עם עולם, תל-אביב תרצ"ג, עמ' 246-241; הלוי, דורות - י"א הלוי, דורות הראשונים, ו, פרעסבורג תרנ"ז, עמ' 249-280; וייס, דור - א"ה וייס, דור דור ודורשיו, ד, וילנא תרע"א, עמ' 120-123, 23-10; מאן, עניינים - "עניינים שונים לחקר תקופת הגאונים", תרביץ, ה (תרצ"ד), עמ' 148-179; מארכס, בוסתנאי - A. Marx, "Der arabische Bustanai-Bericht und Nathan ha-Babli", *Livre d'hommage à S. Poznanski*, Varsovie 1927, pp. 76-81; פוזנסקי, עניינים - ש"א פאונאנסקי, "עניינים שונים הנוגעים לתקופת הגאונים", הקדם, ב (תרס"ט), עמ' 91-96; קרויס, לקורות - ש' קרויס, "לקורות הגאונות", הצופה לחכמת ישראל, ז (תרפ"ג), עמ' 256-277; שוחט, סוגיות - ע' שוחט, "סוגיות בתקופת הגאונים", מחקרים ומקורות בתולדות עם ישראל וארץ ישראל, ב (תשל"ט), עמ' 78-81; שטיינשניידר, הספרות - M. Steinschneider, *Die Geschichtsliteratur der Juden*, Frankfurt a/M 1905, pp. 21-22, 174, § 16; D.S. Sassoon, *A History of the Jews in Baghdad*, Letchworth 1949, pp. 6-99.

I. Friedlander, "The Arabic Original of the Report of R. Nathan Hababli", *JQR* 2 A.A. Harkavi, "Notizen", *ZfHB*, IX (1906), pp. 747-761 [להלן: פרידלנדר]; (1905), p. 159.

3 ראה: ד' קאופמן, "מכתב מאת החכם דאקסאר קויפמאן אל החכם שוח"ה", המגיד, כג, גליון 12 (תרל"ט), עמ' 95; פרידלנדר (לעיל, הע' 2), עמ' 747-761; גינצבורג, גאונות (לעיל, הע' 1), א, עמ' 22-29; ברוך, סעדיה (לעיל, הע' 1), עמ' 25-26; מאן, עניינים (לעיל, הע' 1), עמ' 149-150; S. Poznanski, "Ginzberg's 'Geonica'", *JQR*, 3 (1912/13), p. 400. במאמר ובהערות לנספח ב ע"ב שורות 7, 9, 12, 15, 16, 20.

4 א' נויבאוואר, סדר החכמים וקורות הימים, אוכספורד תרנ"ג, עמ' 78-88 [להלן: נויבאוואר, סדה"ח]; וראה גם דבריו שם בהקדמה עמ' X סעיף C. על מהדורת ספר יוחסין לש' שולם ראה להלן בחלק השני של המאמר, בפרק הראשון.

א. הסיפור, המבנה והמגמות

1. אחדות הסיפור ושלמותו

לאחר מציאת שני דפי הסיפור אפשר לחזק את הסברה, כי המבנה של החיבור שלפנינו בעברית היה דומה למבנה החיבור שהועתק בלשון הערבית במאה ה-12 וכי זה היה מבנה המקור, מצד הצורה של השרידים הערביים ומצד התוכן שלהם. הקונטרסים הרגילים בחיבורים מן המאה ה-12 באזורנו מכילים שמונה עד עשרה דפים.⁵ הקטע הימני של הדף שלפנינו הוא ככל הנראה הדף השני לאחר תחילת הסיפור, כפי שזו מצויה בתרגום העברי; הקטע השמאלי בדף הסוגר הוא הדף שלפני האחרון בסיפור, כפי שהוא לפנינו. במקור הערבי, בין דף זה לדף זה היו כארבעה דפים, שהם בערך הכמות של הסיפור המצויה בין שני קטעים אלה בתרגום העברי. וכך, למרות שהתרגום העברי אינו נאמן באורח מילולי למקור הערבי, והוא רוטט ומשובח בלשון, המתרגם לא התיר לעצמו, לפי הצעה זו, לסטות ממהלך הסיפור שהיה לפניו במקור הערבי.

השוואת הלשון הערבית והעברית והשוואת הפרטים בשתי הגירסאות, שתיערך להלן, מלמדות כי הקטעים שלפנינו, הכתובים בשפה הערבית-היהודית, הם המקוריים יותר לעומת התרגום העברי של החיבור הרצוף. חיבור רב נתן, שנתחבר במחציתה הראשונה של המאה העשירית, הוא מן החיבורים הראשונים שנתחברו בשפה זו, ומובן מדוע ראוי היה לחבר חיבור זה בשפה הערבית. הוא נועד לציבור שהתעניין בסיפור ולא-דווקא לתלמידי חכמים היודעים לשון חכמים. כיוון שלשון הדיבור היתה הלשון הערבית, מצא רב נתן לנכון לחבר את חיבורו בלשון שתהא מובנת לרבים. אלא שאין לתלות הרבה בלשון החיבור, שכן בראשית המאה העשירית, עוד קודם לחיבורו של נתן, נתחברו כמה חיבורים בלשון הערבית-היהודית. רב סעדיה גאון חיבר חיבורים בתחומים שונים בערבית-היהודית ובכללם גם חיבור בכרונוגרפיה. כיוון שבעל סמכות קזו שהיתה לרב סעדיה גאון החל לכתוב חיבורים בערבית-היהודית בתחומים כה שונים, הוכשרה שפה זו לכתובה לכל נושא ועניין. וכך, גם במערב נכתבו חיבורים בהגות ובמדע בלשון הערבית-היהודית.⁶

5 ראה: (77 note and pp. 44-45; M. Beit-Arie, *Hebrew Codicology*, Jerusalem 1981, pp. 44-45 (and note 77); גרונר, "תשובות רב שריא גאון לקירואן", עלי ספר, ח (תש"ם), עמ' 22-5; הנ"ל, "לצורתם המקורית של חמשה קונטרסי תשובות גאונים", עלי ספר, ב (תשל"ו), עמ' 5-6.

6 בלאו, התהוות (להלן, הע' 68), עמ' 39-42, 224-225; וראה גם: ר' דרורי, ראשית המגעים של הספרות העברית עם הספרות הערבית במאה העשירית, חבור לשם קבלת תואר דוקטור לפילוסופיה, תל אביב 1986, עמ' 253-288.

מסתבר אפוא כי גם מצד היקף השרידים של חיבור רב נתן וגם מצד העדר עדויות לקשר שבין חיבור זה לבין שרידי סיפורים אחרים – חיבור רב נתן הבבלי הוא החיבור שתרגומו השתמר בספר יוחסין, מהדורת שולם, ובסדר החכמים של נויבאוואר. דיון בענייני מבנה ותוכן על-פי התרגום העברי שלפנינו יש בו אפוא כדי להבהיר סוגיות שבמהות החיבור, לפחות עד שיימצאו קטעים נוספים של החיבור מן המקור הערבי.

2. אופי הסיפור ואמינותו

א. אנקדוטיות

כיוון שחיבור רב נתן נחשב חיבור היסטורי, המעיינים בו ביקשו לבחון את אמינות הדיווח. אחת הטענות נגד אמינות הסיפור כרוכה באנקדוטות שבחיבור; טענו כי כדי לעורר עניין בקוראיו, נסוג רב נתן ממהלך סיפורו לעבר סיפורים שאינם מעניינים הישיר. כיוון שסיפורים אלה נסוכים נופך דרמאטי ואגדי, נראו אלה סיפורים לא-אמינים וממילא השרו אירה של חוסר אמינות על החיבור כולו.⁸

1. נסיעת בן ראש הגולה: בחיבור שלושה סיפורים החורגים ממהלך העלילה. האחרון שבהם הוא סיפור מעשה שאירע בימי רב נתן, סיפור נסיעתו של בן ראש הגולה "למדינת פרס שהוא מרשות אביו ולא כבדוהו ולא נשאו פניו".⁹ כאן ביקש המחבר לסמוך מעשה שהכיר בצורה בלתי-אמצעית לניסוח הכולל שלו על קשרי ראש הגולה לתפוצות. הוא נזכר במעשה בבנו של ראש הגולה ושילבו ברצף התיאור הכללי של פעולותיהם של מוסדות ההנהגה, אך לא לפני שהפך את המקרה שהכיר לניסוח כללי כדי שיתאים למחצית השנייה של החיבור – התיאור הכללי של המוסדות.

האופי הספרותי המיוחד של החיבור, ספורי מעשה של אירועים שהתרחשו בבגדאד, ולשון החיבור, שהיא ערבית-יהודית, הביאו חוקרים לנסות לצרף לתגלית הראשונה תגליות קודמות ולחבר את קטעי החיבורים הסיפוריים בערבית-יהודית לחיבור אחד שעניינו "מעשי בגדאד". פרידלנדר מצא רמז לכך בפתיחת הסיפור בגירסה הערבית: "מן אכבאר בגדאד" – מן ההיסטוריה של בגדאד, והציע להכתיר את החיבור כולו בשם זה "אח'באר בגדאד" ולצרף לחיבור רב נתן את הקטע הידוע בשם "מגילת בני נטירא". נושא הסיפור ולשונו קירבו את הסברא, שהשניים יכולים להיות חלק מחיבור אחד. אלא שפתיחת חיבורו של נתן, כפי שהוא לפנינו בשתי הגרסאות, העברית והערבית, קשורה בסיפור עוקבא וגלותו. סיפור בני נטירא קודם לו בזמן, ואם היה חלק מן החיבור שנתחבר באותה הזדמנות, צפוי היה להופיע כאחת החריגות, בעת שפנה לתאר את "פינות הדור". חריגה זו אינה מופיעה במקור העברי ואין לה מקום מצד היקף החסר במקור הערבי בנספח א. בעקבות הצעתו של פרידלנדר, הציע א' מארכס כי גם סיפור בסתנאי, שנתגלה בגניזת קהיר, היה חלק מחיבור נתן הבבלי. מארכס קישר את נתן לחיבור בגלל הקולופון של סיפור בסתנאי, המלמד כי התחבר על-ידי 'מר' ור' נתן גאון. כפי שקיבלו מאבותיו [ראשי] ישיבות הקדושים ומוריהו חושאל ריש בי רבנן זצ"ל". אך נתן זה היה נתן בן אברהם, מי שערער על גאונותו של שלמה בן יהודה פאסי בארץ-ישראל בשנות הארבעים של המאה ה-11, מאה שנה לאחר שחיבר נתן בן יצחק הכהן הבבלי את חיבורו. גם כתב-היד של סיפור בסתנאי שנמצאו בגניזה אינם דומים לכתב-היד של חיבור נתן הבבלי במקור הערבי שלו. כשפרסם פרידלנדר את הקטע מן המקור הערבי של חיבור רב נתן, הציע גם כי סיפור מריבותיו של רס"ג עם ראש הגולה דוד בן זכאי הינו חלק מחיבור רב נתן הבבלי. כנראה סבר שקטע הגניזה מן הספרייה ברוסיה, שפרסם הרכבי, היה חלק מחיבור קורות בגדאד. אולם כבר הרכבי הזדרז והודיע כי הקטע שפרסם בא מספר הגלוי לרס"ג, וכך, אף קטע זה, שהוצע לראותו כחלק מחיבור רב נתן, אינו שייך אליו.⁷

7 בני נטירא – ראה: פרידלנדר (לעיל, הע' 2), עמ' 749–750 הע' 1–2; לשוני בכתיבה, ראה: הערת הרכבי (לעיל, הע' 2), באשר לטופס שממנו פרסם את הקטע. בסתנאי – ראה: מארכס (לעיל, הע' 1) ודחיית הקשר ביניהם כמפורט להלן, בהע' 47. סיפור רס"ג ודוד בן זכאי – פרידלנדר (לעיל, הע' 2), עמ' 753, הע' 1: הערת הרכבי, לעיל בהע' 2.

למרות שנדמה שהדיון באפשרויות לצירוף הסיפורים האחרים נחתם זה מכבר, עדיין שבו אפשרויות אלה לעלות ללא תוספת חומר חדש, ראה: ברון (לעיל, הע' 1), עמ' 27; מאן, עניינים (לעיל, הע' 1), עמ' 150 הע' 7; הנ"ל, מקורות, א (להלן, הע' 47), עמ' 336–337; A. David, "Nathan b. Isaac Ha-Kohen Ha-Bavli", *EJ*, XII, Jerusalem 1971, pp. 858–859. פרופ' א' גרוסמן העיר כי אף אם אין מגילת בני נטירא חלק מחיבור זה של נתן, תוכל להיות חלק מחיבור אחר פרי עטו: ראה לעניין זה לפי שעה: גרוסמן, ראשות הגולה (לעיל, הערה 1), עמ' 130 הערה 7. יצוין, שמעתיק חיבור רב נתן שבקטע ENA 2591.21 (שורות לעמוד) הוא גם מעתיק

מגילת בני נטירא שבקטע TS Misc. 10.252 (21–22 שורות לעמוד). המשך כל עמוד בצידו השני, מהופך לכיוון הרישום בעמוד הראשון; אולי נכרך הספר בראשו כפנקס. מידות שרידים אלה שוות ויתכן שהיו כרוכים יחד.

8 הלוי (לעיל, הע' 1), עמ' 250–256, 260–262; מאן, עניינים, ה (לעיל, הע' 1), עמ' 148–154, 166–167, 175–177, וראה שם, עמ' 153 והערה 23; למרות הביקורת על דבריו של נתן, אפילו המערער הקיצוני, הלוי, לא נמנע מלהשתמש בדברי נתן בתיאוריו הכלליים.

9 נויבאוואר, סדה"ת, ב, עמ' 86 ש' 11–19; ראה על מאורע זה אצל: מאן, עניינים, ה (לעיל, הע' 1), עמ' 168–169.

באותו אירוע שאירע עם בן ראש הגולה לא סייעו בידיו של בן ראש הגולה, כנראה מאותן סיבות של דלדול מקורות הכנסותיהם. מעשה זה מסופר לפרטיו ואפילו מלווה בטופס של התנצלות בשוליו. שיתוף השלטון המרכזי בגבייה בפרס עורר כנראה ביקורת בבגדאד ולכן צוין בשולי הסיפור כי ראשי הישיבות לא ערערו על מהלך זה. הסיפור המפורט, שסטה מרצף התיאור הכללי, מסייע להקנות אמינות לתיאורים הכלליים שבחיבור. העמדת הסיפור המפורט מול הניסוח הכללי מלמדת על הדרך שעשה מחברו במחצית השנייה של החיבור, המתארת את עבודת המוסדות. הוא הפשיט את הפרטים שחוהו – בין אלו שראה במו עיניו ובין אלו ששמע אודותם – והפך אותם לתיאור כללי.

כך אפשר להסביר, כדרך שהסבירו חוקרים בעבר, את המשפט: "וכך היה מנהגם בתשובת השאלות, בכל יום מהחדש אדר מוציא אליהם כל השאלות".¹¹ אין כאן קביעת כלל אלא היגררות אחר הפרט שהיה לנגד עיניו. נמצא איפוא כי גם אם הדברים שהובאו בחיבורו של רב נתן לא היו דוגמה נמשכת על פני מאות שנים, עדיין נכון להציע כי באחת הפעמים בזמנו התרחשו הדברים כפי שתיאר. פיוון שנתן היה בן המקום והזמן ותיאר את השגרתו בפעילות המוסדות, שומה על המבקש לערער עליו להביא ראיות כי אומנם שגה או בדה המחבר. בכלל זה מצוי כל המתואר בחטיבה שנייה של החיבור, העוסקת בשגרת הפעילות של המוסדות.

2. עוקבא לפני המלך: הראשונה לפי סדר הופעת החריגות בחיבור היא זו המצויה בסיפור עוקבא ראש הגולה. כזכור, הסיפור מבהיר את המהלכים שהביאו להדחת ראש הגולה פעמיים, כשהוא פורש את מסכת הכוחות שפעלו בבגדאד בהנהגת הציבור היהודי, כוחות שנעזרו בפקידי רשות מוסלמים. קטע זה שרד במקור הערבי והוא מובא להלן בנספח א בתרגום לעברית. בין המאורעות שעבר עוקבא היתה גלות ראשונה,¹² שאחריה הוחזר לבגדאד למשרתו בזכות קשריו עם השליט.

סיפור קשריו של עוקבא עם השליט שב אל מוטיב האדם השפל והצנוע, שעולה לגדולה בזכות כשרונותיו האמיתיים ולא בזכות כוחות חיצוניים. למעלה משלוש מאות ושישים "דברים ערבים ושירי נאים",¹³ ששר עוקבא לשליט, הביאו את השליט לגמול לו טובה ולעשות לו יקר כיאות לבעל כשרון כשלו, שהרבה בשבח השליט.

11 נויבאואר, סדה"ת, ב, עמ' 88: וראה על כך: אסף, תקופת (לעיל, הע' 1), עמ' רנו-רס.
12 זו אינה גלות יחידה של ראש גולה. גם חסן, יאשיהו בן זכאי נאלץ לגלות ממקומו בעת הפולמוס בין רס"ג לדוד בן זכאי, ראה: ב"מ לוין (מהדיר), מתקופת הגאונים: איגרת רב שרירא גאון; רב שרירא גאון, ירושלים תשל"ב (מהדורת צילום), להלן: לוין, ארש"ג, עמ' 117-118.
13 נויבאואר, סדה"ת, עמ' 79 ש' 4: וראה נספח א' ע"א ש' 19-ע"ב ש' 2.

הניסוח הכולל

(נויבאואר, עמ' 86, ש' 11-13)

האירוע

(נויבאואר, עמ' 86, ש' 13-19)

ואם יצא בנו של ראש הגלות לכל מקום שירצה.

נושאין לו פנים ומכבדין אותו ונותנין לו מנחה ואינם נמנעים בזה הדבר אבל עושין עמו כל א' וא' לפי כבודו ולפי גדולתו.

ואם לא ישאו לו פנים ולא יכבדוהו במתנותיהם.

שולח אביו פתיחות וחרמות.

והודיע למשנה והמשנה הודיע למלך וכתב המלך למלך פרס לסמוך ידו ולעזרו עליהם וכששמע מלך פרס והגיע כתב מלך בבל לידו שלח ידו בהם ונטל [בן ראש הגולה] מהן ממון הרבה מפרס שהוא רשות אביו ומכל פרוורא והגיע וחזר לבבל ולא היה מראשי הישיבות מי שיערער עליו בדבר זה.

קשיי הרשויות במילוי חובותיהן רבו בתקופתו של נתן והיה צורך לשלוח שליחים כדי לגבות את שהיה מגיע מן הרשויות; כך לדוגמה נוסח תיאור המצב במכתב משנת 953:

ואין לנו רשויות שיבא מהם לחם חוקנו כי חרבו ואשר נותרו הוצרכנו אנחנו לצאת אליהם אחר שהיו גדולי הישיבה שופטים יוצאים ברשויותנו וגם הקרקעות שהיו לנו חרבו ואבדו באותן השנים הרעות שעברו עלינו אפסו כספינו וקרקעותינו ונשתפכנו כאבני קדש בראש כל חוצות ונתנו מחמדינו באוכל להשיב נפשנו.¹⁰

10 זה קטע מאגרת שפירסם קאולי מכת"י A. Cowley, "Bodleian Geniza: Ox. Bodl. f. 34.40 Fragments", JQR, XVIII (1905/6), pp. 401-403. הקטע שצוטט מעמ' 402.

במקום הנקרא קרמיסין מחוץ לבגדאד מרחק תמישה ימים למזרחה בדרך הלאה לכרסאן. ושהה עקבא בקרמיסין חודשים מספר. עד שיצא הסלטאן מבגדאד אל מקום טיולים אל קרמיסין שכן שם מצבות וכן גני ירק ומעינות ו(עצי) פירות. וכל הזעפרן של בגדאד משם יבוא.¹⁷

על ממצא זה הצביע פרידלנדר במאמרו וציין כי נתן "יודע לכבוד מי הוקמו המצבות בקרמיסין וכן תיאר תיאור מדויק שלהן. עדיין לא צוין שדיווחו של נתן על אודות הצורות מאושר לפרטיו על ידי מקורות ערביים".¹⁸ חלק ממקורות ערביים אלו צוינו במאמרו של פרידלנדר והם כולם בני המאה העשירית, בני זמנו של נתן הבבלי וצעירים ממנו. לדוגמה, כך מתואר המקום בחיבורו של אבן אל פקיה המדאני (903) "(מקום) זה [=שבדז] הוא אחד מפלאי תבל והפסל שלו היה פטוס (קטוס) אבן סגמר רומי שהיה הבנאי של ח'ורנק שבכופה".¹⁹

וכדומה בחיבורו של אבן דלף מסער אבן מהלהל משנת 943–952 לערך:

המצבה של שבדז מרוחקת פרסה מן העיר קרמיסין מפוסלת בסלע צורה של לוחם שראשו מוכתר בקסדה וגופו מוגן על ידי מעיל שריון. עבודת האמן של השריון היא כה מושלמת כדי כך שתכריזו כי החיבורים של מעיל השריון זזים ומסתובבים כאשר אתה בוחן אותם. הפסל הינו של [כוסרן] פרוז רכוב על גבי סוסו שבדז וכפסל אין דבר שישווה בעולם. באותה הקשת ישנן גם מספר דמויות חצובות של אנשים נשים חיליים רגליים ופרשים. לפני המלך עומד אדם הנראה כאומן. על ראשו הוא חובש כיפה עגולה וסביב למותניו אבנט. בידו הוא אחוז בכוס שממנה הוא יוצק מים על הרצפה והם נראים כוזרים למרגלותיו... הדמות השלישית הינה זו של שירין השפחה האהובה של פרוז.²⁰

בן זמן שלישי של נתן הבבלי, שתיאר את איזור הגן, הוא אבן רסתה (910–950) וכן תיאר את המקום:

- 17 נספח א' ע"א, ש' 11–15, והשווה: גויבאואר, סדה"ח, עמ' 78–79.
- 18 פרידלנדר (לעיל, הע' 2), עמ' 751. רשימה של חלק מן המקורות הערביים כונסה אצלו בעמ' 758–757 הערות 4–8, 1–6, ללא האבחנה המוצעת להלן; ראה במיוחד: שם, עמ' 758, הע' 6.
- 19 אבן אלפקיה, אבו בכר אחמד אבן מחמד אלהמדאני אלמערוף באבן אלפקיה, מחתצר כתאב אלבלדאן, מהד', (=BGA), M.J. De Goeje, *Bibliotheca Geographorum Arabicorum*, vol. V, Leiden 1885, pp. 214–215.
- 20 אבו דלף מסער אבן מהלהל צוטט אצל: יאקות, יעקוב אבן עבדאללה בן עלי אלחמרי, כתאב מעגם אלבלדאן מהד', F. Wüstenfeld, *Jacut's Geographisches Wörterbuch*, III, Leipzig 1868, pp. 250–253 (ההדגשה שלי, מ' ב-1). וראה שם ציטוטים ממחברים נוספים: על אבו דלף, ראה: V. Minorsky, "Abu Dulaf", *EP*, I, p. 116.

כזה גם הסיפור של עליית שמואל הנגיד לעמדה בכירה, המופיע בספר הקבלה במאה ה-12, ובדומה לו מצויים במסורות הערביות ובמסורות היהודיות הקדומות סיפורים רבים.¹⁴ נתן אומנם לא נקט עמדה ביחס למעשירי-מחדליו של עוקבא בוויכוח עם ישיבת פומבדיתא, ולמרות שציין שעוקבא הפסיד במאבקו עם עשירי העדה, כאשר בא לתאר את פרשת החזרתו של עוקבא לכסאו (אם מידיעה, אם משמועה, או מתוספת נופך אגדי לאירוע) הצביע על כשרונותיו המיוחדים של ראש הגולה המודח ועל העובדה שהאפשרויות להחזרתו לתפקידו קשורות בתמיכת כוח חיצוני, כוח השלטון. הגבולות של תחומי האגדה והמציאות בסיפור המפגש של נתן עם השליט, שאי-אפשר לשרטט אותם לפי שעה, אינם מטשטשים את ההצבעה על כוח השלטון המוסלמי כאחד הכוחות המעורבים בחיי הציבור היהודי, לא ביוזמת השליט אלא ביוזמת בעלי הריב. עובדה זו עולה משתיקה ומדיבור של תיעוד היסטורי רצוף והיא מתאשרת אגב דיבורו של נתן.¹⁵ במהלך החיבור מועלות התערבויות השליטים בענייני היהודים, אולם אין ולו מקרה אחד אשר בו השליט התערב לכתחילה בענייני היהודים, אלא תמיד לאחר שהכוחות השונים בחברה היהודית פונים אל השליטים בבקשת עזרה. כך הוא בוויכוח בנו של ראש הגולה עם אנשי פרס, כך הוא בוויכוח בין רס"ג לבין דוד בן זכאי וכך הוא בוויכוח בין עוקבא לראשי הציבור. בדרך זו נתן הוסיף אחד מן היסודות החשובים ביותר בקיום היהודי בימי הביניים להערכת הכוחות הפועלים בחזית ההנהגה – כוח השלטון המוסלמי.¹⁶

3. טאקיי-בסתאן: הסטייה לתיאור מקום הבילוי של המלך, שהיה מקום גלותו של עוקבא, היתה לצנינים בעיני מי שעזרו על אמינות החיבור. האתר המתואר הוא:

- 14 ראה: ש"מ שטרן, "חיי שמואל הנגיד", ציון, טו (תש"י), עמ' 135–138; ושם ההפניה למוטיב השכיח בחיבורים ערביים בני הזמן. הקטע בספר הקבלה, ראה: ג"ד כהן (מהדיר), ספר הקבלה לר' אברהם אבן דאוד הלוי, לונדון תשכ"ז, חלק עברי עמ' 44–55; והשווה שם בחלק האנגלי עמ' 203 ושם בעמ' 73 ש' 208–209 ההפניות למקורות היהודיים הקדומים. על החכם המתגלה ראה: G.D. Cohen, "The Story of the Four Captives", *PAAJR*, 29, (1960/1), pp. 74–75, 111–114; וראה להלן ליד הערה 27.
- 15 ראה על תופעה זו: S.D. Goitein, "Minority Selfrule and Government Control in Islam", *Studia Islamica*, XXXI (1970), pp. 101–116; 407–345 ובפרט סיכום שם עמ' 395 ואילך; בן ששון, חברה (להלן, הע' 30), עמ' 275–267; הנ"ל, "גאונות של שמואל הכהן בן יוסף 'הדומה לאמבטי רותחת'", ציון, נא (תשמ"ז), עמ' 396–395.
- 16 על חשיבותו של יסוד זה בכרונוגרפיה היהודית בימי הביניים, ראה: ח"ה בן ששון, "למגמות הכרונוגרפיה היהודית בימי הביניים" היסטוריונים ואסכולות היסטוריות, ירושלים תשכ"ג, עמ' 42–49; מ' בן ששון, "ראשי הציבור בצפון אפריקה, הדמות והתדמית – היצירה הספרותית כמקור היסטורי", פעמים, 26 (תשמ"ו), עמ' 154–160; וראה להלן ליד הערה 27.

כזורים למרגלות הדמות היוצקת מים; משמע סמוך לחלק התחתון של המצבה שבה מגולף הסוס. ואומנם, הן התיאורים המפורטים שבספרי הנוסעים המאוחרים והן מן התצלום של המצבה, נראה כי במערך פסלים זה לא היה מקום למעבר מים. המים נוצקים על-ידי הדמות שמשמאל, למרגלות המלך, כסמל הכרוך בהכתרתו. גם השתמרות פרטי הפרטים של הפיסול העדין עד לזמננו, במשך 1300 שנים בערך, דוחה סברה כאילו המצבה כולה היתה תחת מפל מים, שבכותו להניע שתי אבני ריחיים, כדברי אבן רסטה. את ההסבר לשינוי בין הגירסאות בעניין זה אפשר לזקוף להגיגם של מחברים, שלא שהו במקום אך קראו תיאורים מדויקים שלו. וכיוון שתוארו מים הנוצקים למרגלות המלך, באיזור שכולו גינות ופרדסים, קירבו את המצוי במקומות אחרים להגיגם ותיארו את המים היורדים מן החלק העליון לחלק התחתון של המצבה, כאילו היו אלה מים ממש. האפשרות האחרת היא, שהתרשמו מן האתר ולא דקדקו בכל הפרטים, ולכן הועברו המפלים למצבה.

בחינת המרחקים בריאליה ובתיאורים, וכן בחינת פרטי התיאור של המצבה, מקנות יותר מהימנות לתיאורו של אבו דלף מסער, המצוטט אצל יאקות. יתכן כי היה במקום ויתכן כי העתיק ממקור שנתחבר על-ידי אדם שהיה במקום. בין כך ובין כך, נראה שהתיאורים האחרים אינם תוצאה של ביקור מחבריהם במקום, אלא של העתקות ממקורות אחרים.²⁵

אל המקורות בני המאה העשירית, המתארים את טאק־בסתאן, יש להוסיף עתה את חיבור נתן הבבלי. נתן לוקה בשגיאות המצויות אצל רוב המחברים שתיארנו. המרחק שציין בין כרמנשאה לבין טאק־בסתאן הינו מחצית המיל, יתכן שהיה לו נוח לתקן את המרחק כלפי מטה כדי "לאפשר" את הפגישה היום-יומית במשך שנה בין המלך המטייל בבסתאן לבין עוקבא המתגורר בכרמנשאה. בעניין המים היורדים מן החלק העליון של המצבה לחלק התחתון, הלך נתן בעקבות המסורת המצויה אצל רוב הכרוניקאים. המבקר במקום יוכל לטעות בהערכת המרחק ממנו אל כרמנשאה, אך לא יטעה בתיאור המפל היורד מן החלק העליון לחלק התחתון של המצבה.

כאמור, גם כאן אין לגרוע מאמינותו של נתן כמחבר בן המאה העשירית, אלא להצביע על מקורותיו. בין המקורות שהיו לפני נתן היו מצויים גם חיבורים ערביים בני

25 על תופעה זו של העתקת גיאוגרפים מזולתם ראה: F. Rosenthal, *A History of Muslim Historiography*, Leiden 1968², pp. 60–62, 106–110; רחנשל, היסטוריוגרפיה; J.F.P. Hopkins, and N. Levzion, *Corpus of Early Arabic Sources for West African History*, Cambridge 1980, pp. 2–3. גם צורת הבאת השמות חלואן וקרמיסין תואמת את גירסתו של מסער המובאת אצל יאקות (לעיל, הע' 20).

בין קרמסין לבין שבדז מרחק שלוש פרסות. המקום השני הינו קשת שקועה מסותתת בהר ובה דמויות של ציפורים שונות והצגות אחרות. במרכז הקימור יש פסל של אדם עוטה מעיל שריון ובחזיתו דמות אישה שלדבריהם היא שירין. ובצד הקשת יש צורה של אדם אשר מתחת לרגליו זורם זרם מים גדול מספיק כדי לסובב שתי אבני ריחיים. בצד האחר יש בערך מאתיים וחמישים מדרגות המסותתות בסלע ועד מעל לקשת.²¹

מסעודי (944) ציין את המקום "כאחד מן המקומות המסקרנים והמופלאים בתבל".²² מכיוון שהמקום המתואר בכתביהם של בני המאה העשירית עומד עדיין על תילו, ראוי לבחון את תיאורי המחברים למול המציאות, קודם שנכריע מי מהם היה במקום ומי העתיק מחבריו.

המקום המתואר בחיבורים הינו טאק־בסתאן (קשת הגן) והוא עדיין אחד מאתרי התיירות המופרים ביותר באיראן. הוא מתואר בפרוט רב במדריכי תיירות של איראן ותצלומו מצורף בנספח ג.²³ המרחק של האתר טאק־בסתאן מכרמנשאה הינו כ־6 ק"מ, שהם 4 מיל, השווים לפרסה אחת; כפי שתיאר את המקום אבו דלף מסער, המצוטט בחיבורו של יאקות. הסיבה לשיבושים האחרים שבמרחק: שלוש פרסאות, ארבע פרסאות ושמונה פרסאות, אפשר שהיא נעוצה בתיאום הפרסה ליחידות מנייה אחרות, ללא שינוי הגדרת יחידות המנייה.²⁴

תיאורי הגיאוגרפים הערביים שונים אחד מזולתו בפרט משמעותי נוסף, בתיאור המים הזורמים על פני המצבה המרכזית. בעוד שברוב התיאורים מציינים המחברים כי זרם מים ממשי עובר מן החלק העליון של המצבה, שבו מצוירות הדמויות האנושיות, לחלק התחתון שלה, שבו נחצבה דמות הסוס, שבדז; בתיאורו של אבו דלף מסער נכתב כי ביד הדמות העומדת לצד כוסרו, מגולפת כוס. הדמות יוצקת מים מן הכוס והם נראים

21 אבן רסטה, אחד בן עמר, כתאב אלאעלאק אלנפסה, מהד' (לעיל, הע' 19) M.J. De Goeje, BGA, vol. VII, Leiden 1892, p. 166.

22 אלמסעודי, עלי בן אלחסיין, מרוג אלד'הב ומעאדן אלגואהר, מהד' C. Barbier de Meynard et P. de Courteille, *Les prairies d'or*, vol. II, Beirut 1973, p. 215. וראה הפניה לאיזכורים נוספים של המקום בכתביהם של בני שנות החמישים והשישים למאה העשירית אצל פרידלנדר (לעיל, בהע' 18); אלא שלפי ההצעה שלהלן רק הקודמים בזמן לנתן עשויים לסייע להבנת הקטע בדבריו.

23 ראה לדוגמא: Nagel's *Encyclopedia-Guide, Iran*, Geneva 1968, pp. 166–168; לתצלומים ודיון ראה: J. de Morgan, *Mission scientifique en Perse*, IV, Paris 1897, pp. 304–335; M. Herzfeld, *Am Tor von Asien*, Berlin 1920, pl. 42, 54; A.V. Poge (ed.), *A Survey of Persian Art*, Ashiya 1981, vol. II, p. 598, vol. VII pl. 160b–161a. וראה להלן, נספח ג.
24 ראה על כך: W. Hinz, "Farsakh", *EP*, II, pp. 812–813; י' פראוור, "תיאורי מסע עבריים בארץ ישראל בתקופה הצלבנית", קתדרה, 40 (תשמ"ז), עמ' 49–50.

זמנו. בשלב זה²⁶ אפשר לציין כי השפעתם עליו היתה ישירה. הוא שאב ממקורותיו תיאורים מפורטים על שגיאותיהם, כדרך שנהגו כרוניקאים ערבים לשאוב ממקורותיהם. נתן שילב בחיבורו את התיאור המפורט של המקום כדי להפגיש את המלך ועוקבא באתר נוף מיוחד הקרוב לכרמנשאה, שבה שהה עוקבא לפי מקורותיו וידיעותיו.

לא נוכל להכריע כיצד התרחשו הדברים בין המלך לעוקבא, אך כאמור לעיל, נתן השתמש במוטיב של האדם הזוכה למעלה הראויה לו, לאחר שהכירו במעלותיו כבעל קולמוס. מוטיב זה נדון גם בהקשר של המגמה הבאה להצביע על נכבדי הציבור היהודי וראשי כאנשים שזוכים להערכת השליט הנוכרי.²⁷ נתן לא החזיק ברשימות כרונולוגיות, דוגמת הרשימות שהיו לפני רב שרירא כשכתב את איגרתו, וספק אם נכח במקומות ובאירועים שאותם תיאר. אך בכל זאת לא רשם את דבריו כלֵאָחֵר יד. בשלושה מקומות, שבהם חרג מרצף התיאור לעבר נושאים אחרים, הוא נשען על מקורות כתובים או מצא בקעה להתגדר בה. להלן נבקש להראות כי היא משרתת את מגמת החיבור.

כ. היסטוריוגרפיה יהודית ומוסלמית

עיקר הביקורת על אמינותו של רב נתן נסב על אי־ההתאמה שבין הפרטים והמאורעות שמסר ובין לוח הזמנים של תולדות המרכז היהודי בכלל במאה העשירית ובמיוחד לעומת איגרת רב שרירא גאון. בסוגיה זו עסקו חוקרים במהלך מאה השנים האחרונות, ונחלקו הדיעות האם יש לקבל את גירסתו שלו או גירסאות אחרות להשתלשלות המאורעות. היו שסברו שחיבור רב נתן הוא המהימן, והיו שסברו שאין לקבל את דבריו בגלל אי־התאמתם למקורות אחרים. החריגות שיש בחיבור מרצף הסיפורים אל הריאליה ואל אנקדוטות אחרות שימשו יסודות מסייעים הן לתומכים במהימנות החיבור והן לשוללים את מהימנותו.²⁸ לאור אלה נוספת לכל טיפול בחיבור התראת הזהירות, וקשה לדעת מהו תוך הראוי לסמוך עליו ומהי קליפה הראויה לכאורה להיזרק. אך כיוון שבמהלך שנות מחקר ניתוספו מקורות היסטוריים מתקופתו של רב נתן ומאיוורו – הן מקורות יהודיים והן מקורות ערביים – וכיוון שדרכם של מחברים

26 על השפעה אחרת של דרך הכתיבה הערבית על נתן ראה להלן, ליד הערות 33–36.
27 ראה לעיל הע' 14, 16. לסיכום העמדות של כמה חוקרים בסוגיה זו, ראה: מ' כהן, "המקורות לראשית מישרת ראש היהודים (הנגידות) במצרים", פעמים, 2 (תשל"ט), עמ' 14–5: מ' בן ששון, "קשרים בין־קהילתיים וארגון על־קהילתי במגרב במאות ה־ה'–ה'א", פעמים, 18 (תשמ"ד), עמ' 11–8: הנ"ל, ראשי ציבור (לעיל, הע' 16), עמ' 158–159: וראה לעיל, ליד הע' 14.
28 הסוברים, שחיבורו הוא המהימן לעומת מקורות אחרים, היו: גרץ, פרידלנדר, גינצבורג וברון. מאן והלוי העמידוהו כמקור נחות (ראה פרוט ההפניות לעיל, בהע' 1); וראה לעיל, הערה 8.

בימי־הביניים בכתיבתם זכתה למחקר ענף, ראוי לשוב ולבחון, מתוך עולמם של מחברים בימי־הביניים ומסורותיהם, מה יש בחיבור שאפשר לאמץ אותו ומה יש בו הראוי לדחייה.

י' בער במחקרו על גזירות תתנ"ו, ג"ד כהן במחקרו על ספר הקבלה, ח"ה בן־ששון במאמרו על מגמות הכרונולוגיה, ולאחרונה ר' בונפיל במחקרים המתייחסים למגילת אחימעץ, העמידונו על עיקר וטפל בכרוניקות ימי־ביניים. ²⁹ ביותר המחיש את הדברים ג"ד כהן בניתוח הכרונולוגיה של ספר הקבלה לאבן דאוד. דווקא סממני מהימנותו של ספר הקבלה – תאריכיו המפורטים – היו לרועץ למהימנות זו. כהן הראה בפירוט רב כיצד ראוי לקרוא את תאריכיו הכרונולוגיים של אבן דאוד – לא כמוסרי מידע על שהתרחש בזמן ובמקום מסוים, אלא כתאריכים שבאו לשרת מגמה מסוימת, שמחבר הספר הציג לעצמו בחיבורו. מגמתו של אבן דאוד בספר הקבלה היתה – הוכחת חשיבות המרכז היהודי בספרד. מגמה זו הושגה באמצעות סממנים ספרותיים שונים וכן באמצעות הכרונולוגיה של הספר.

כל עוד חיבור ימי־ביניים אינו חיבור כרונולוגי, אין לחפש בו דיוק כרונולוגי אלא יש לנסות לאתר קודם לכל את מגמת המחבר. לכן יוצאת הדופן לעניין זה היא תשובתו של רב שרירא גאון משנת רצ"ח לשטרות (987), שבאה לענות על שאלות שחלקן הוצגו כשאלות כרונולוגיות. רב שרירא ביקש להראות את כוח המסורות והעיון המצויים רק בישיבות בבל, ולכן הרחיב תשובתו והרבה להביא תאריכים – תופעה החסרה בחיבורי קודמיו, וחיבורו של נתן בכלל. רב שרירא המעיט בהסברים לנסיבות של התפתחויות אלו ואחרות בישיבות, והוא נוקק להם כאשר עסקה הפרשה באחד מבני משפחתו. כפי שהודגש במקום אחר, האיגרת־התשובה נעדרת מגמה טיעונית בתוכה.³⁰ אלו הן שתי סוגות ספרותיות שונות בכתיבת ההיסטוריה בחברה היהודית בתקופה הנידונה

29 י' בער "גזירת תתנ"ו", ספר אסף, ירושלים תשי"ג, עמ' 134–140: כהן, סיפור ארבעת השבויים (לעיל, הערה 14), עמ' 55–131: כהן, ספר הקבלה (לעיל, הע' 14), עמ' LVII–LXII: בן ששון (לעיל, הע' 16): למגילת אחימעץ, ראה: ר' בונפיל בכרך זה; לטיעון העקרוני שב לאחרונה: בונפיל, בין ארץ ישראל לבין בבל (להלן, הע' 46), עמ' 9.

30 מ' בן ששון, "שברי אגרות מהגניזה – לתולדות חידוש הקשרים של ישיבות בבל עם המערב", תרביץ, נו (תשמ"ז), עמ' 183–184: הנ"ל, חברה והנהגה בקהילות ישראל באפריקה הצפונית בימי הביניים: קיראן – 800–1057, חיבור לשם קבלת תואר דוקטור לפילוסופיה, האוניברסיטה העברית, ירושלים תשמ"ג, א, עמ' 31–32, 179–180, 185–187: ב'אלה המעלות' ובחיבור רב נתן צוינו שנות פעילות, אין בהם תאריכים, כדרך הנהוגה בחיבורי הכרונולוגיה הקדומים, בעוד שבחלק השני של ארש"ג מצוי החידוש של מתן תאריכים וציון שנות כהונה, ראה: י' גפני, "הכרונולוגיה התלמודית באיגרת רב שרירא גאון", ציון, נג (תשמ"ז), עמ' 5, 7–9: לשיטתו של רש"ג באגרת ולנסיבות השגאות שנפלו במסירתו ראה: י' ברודי, "רב עמרם בר ששנא – גאון סורא", תרביץ, נו (תשמ"ז), עמ' 327–328, 332, 338–340.

השיבושים בפרטים, הוכח באותם מחקרים כי נסיבות האירועים והכוחות הפועלים בזירות מתאשרים לפרטיהם בזכות מקורות ההיסטוריה המוסלמית. נתן העריך את נתוני הכוחות הפועלים בזירת הציבור היהודי, הסב את תשומת הלב לכוחם הרב של החצרנים, התאים אליהם את הפרטים הזכורים לו ממקורות שונים וכיוונם אל המגמה שמצא שהיא חיונית לזמן סיפורו ולמקומו.

הטוען לחוסר אמינותו של החיבור בגלל השגיאות בפרטי הסיפורים, מבקש בחיבור ימייניימי זה את מה שקשה שיימצא בו – חיבור היסטורי מודרני, אנאליטי, ביקורתי ומדייק בפרטים.

לעיל הסתבר כי נתן היה קשוב גם לתכנים המצויים בחיבורים ערביים. דרך הרצאת הדברים והכרת המחבר לפחות משהו מהספרות ההיסטורית הערבית מדרבנות לבדוק האם הושפע נתן, בעצבו את חיבורו, מדרך הרצאת הדברים בהיסטוריוגרפיה הערבית: או למצער, האם אפשר לשבח את חיבורו במערך התפתחות הכתיבה ההיסטורית הערבית.

סוג הסיפורים המובא אצל רב נתן והממוקד במקום מסוים דומה לחטיבת "ההיסטוריות המקומיות החילוניות". ההיסטוריוגרפיה המוסלמית עוברת תהליך של התמקדות, בשל ריבוי החומר ובשל צורכי הזהות המקומית ורצונותיהם של השליטים השונים לפאר את פועלם. ובעוד שההיסטוריוגרפיה המוסלמית בדורות הראשונים חובקת כל, הן במושגים גיאוגרפיים והן לענייני אירועים, בדורות שלאחר הכיבוש מתמקד הדיון בערים השונות.

זו חטיבה של יצירה היסטורית, שדנו בה כיחידת-משנה עצמאית למן המאה העשירית, בחיבורי פולמוס וטיעון בזכות הצורך לבצר את תודעת בני המקום באמצעות חיבורים המספרים את גדלות המקום.³³ כך לדוגמה הציע את הדברים אבו אלחסיין עלי בן אחמד אלסלאמי, בן זמנו של נתן הבבלי (950), בחיבורו על אח'באר סלטן ח'ראסאן.

אנשי ח'ראסאן, יותר מאחרים, נטלו חלק באירועים חשובים רבים. אשר על כן זה תפקידם של המלומדים הח'ראסאנים לדעת ולשמר את ההיסטוריה של ארצם

33 ראה על חטיבה זו ועל שימושיה אצל רונטל, היסטוריוגרפיה (לעיל, הערה 25), עמ' 150–172; על שימושים תרעמלניים, ראה גם אצל: J. Lassner, *Islamic Revolution and Historical Memory, An Inquiry into the Art of 'Abbāsid Apologetics*, New Haven 1986, pp. 30–36; A.A. Duri, *The Rise of Historical Writing in Islam among the Arabs*, Princeton 1983, pp. 152–159; G.E. von Grunebaum, "Self-Image and Approach to History" in: B. Lewis and P.M. Holt (eds.), *Historians of the Middle East*, London 1965, pp. 457–483; ומאמריהם של D. Dahan, C. Pellat, B. Spuler באותו קובץ.

במאמר זה. אבחנה זו עשויה לסייע לחדד את ההבדל הנעוץ ביסוד החיבורים השונים. הבדל זה נקבע לפי כוונתו של המחבר ובכוונה זו יוטבע אופיו של החיבור. החיבורים הכרונולוגיים הם חטיבה ספרותית לעצמה ויש לבחון האם הם מהימנים ככאלה, או שמא נכתבו לכתחילה על מנת להוכיח טענה מסוימת בדרך של הצגת תבנית כרונולוגית מגמתית. אך אין לצפות כי כל חיבור היסטורי יענה על ציפיותיו של החוקר לדייקנות בפרטים.

לפי האמור מובן עתה, כי בכל ניסיון לעמת בין פרטים בתשובת-אגרתו של רב שרירא לבין נתונים דומים בחיבור רב נתן הבבלי, יש לתת עדיפות מוקדמת לאגרתו של רב שרירא. אולם באותו תוקף יש לשקול את יתרונו של חיבור רב נתן לעניינים אחרים, מלבד כרונולוגיה ופרטים, שאף הם מעניינו של ההיסטוריון, כגון: מגמות, שקלול הכוחות הפועלים והתרשמות מן האווירה במקום הנידון. על הכותב את קורות המאה העשירית של בגדאד היהודית, למצוא את הדרך לסיתות בין מקורות שונים, שחיבור רב נתן עדיין רב-תוקף ביניהם.³¹

על רקע זה אפשר להסביר את השגיאות החמורות בכרונולוגיה של נתן, שהן המשפיעות על שגיאות בשמות האישים ומועדי פעולתם. הכרונולוגיה השגויה מצויה בסיפורים המפורטים, ויותר בסיפור הרחוק בזמן, סיפורו של עוקבא, מאשר בסיפור הקרוב בזמן, סיפור רב סעדיה ודוד בן זכאי. מכיוון שרב נתן לא החזיק כרונולוגיה של הישיבות וכתב את שכתב ממה "שראה במקצת ושמע במקצת", וכיוון שהדברים אירעו כשלושים שנה לפני שסיפר אותם, התחלפו שמות הגאונים המשמשים רקע לסיפור של הגיבור העיקרי מר עוקבא, דווקא כדרך שהראה מאן בפירוט במחקר.³² אך למרות

31 ראה נסיונותיהם של החוקרים הרשומים בהע' 28, לעיל: ביותר ניסה ליישב בין המקורות ברוך. במחקרו על רס"ג הוא ביקש לחלק בין מאורעות הקרובים בזמן לנתן לאלו הרחוקים ממנו. על פי האמור כאן, בכך חלק מן המפתח להסבר ה"שגיאות". האפיון הספרותי משלים ומבהיר את החסר בחיבור רב נתן ואת המצוי בו. במקום אחר ברוך הציע לראות את מגמת נתן בסיפורו כניסיון לסייע לבני קירואן לבנות מערכת מוסדית חלופית, אך מקבילה לישיבות בבל (ש' ברוך), הסטוריה חברותית ודתית של עם ישראל, ז, רמת גן תשל"ג, עמ' 150–151; וראה על כך: בן ששון, חברה, א (לעיל, הע' 30), עמ' 138–139 (והע' 42), שם, ב, עמ' 81.

32 שאלותיו של ברוך עוסקות בשתיקתו של רב שרירא, אף סמי מכאן שגיאות בכרונולוגיה. תחומי עניינו המוגדרים של רס"ג הם שהכתיבו את ההרחבה היחסית בחלק מן הסוגיות (סכסוך רס"ג וראש הגולה) והצמצום בסוגיות אחרות (סכסוך עוקבא). כיוון שנשמט הבסיס הכרונולוגי לפרשת חייו של נתן כפי שניסה ברוך להציעה (ראה: ברוך [לעיל, הע' 1], עמ' 26–32), שוב מוטל צל על הצעותיו. מאן, עניינים (לעיל, הערה 1), דחה לחלוטין את השמות שבחיבור נתן והציע את החלופות המתאימות לכרונולוגיה של הסכסוך לאור תאריכים שבאגרת רס"ג ובהיסטוריה של בגדאד. המקורות המוסלמים הובאו על-ידי: ר"י פישל *W.J. Fischel, Jews in the Economic and Political Life of Medieval Islam*, London 1937, pp. 1–44; עמ' 33–35; מ' גיל, "רב אהרון הכהן גאון בן יוסף ובניו עלי ואברהם", ספונות סז"ח, א (תש"ם), עמ' 23–18; מאן, עניינים, ה (לעיל, הע' 1), עמ' 148–165.

ושל אמיריהם. שום דבר לא יוכל להיות יותר ראוי לגינוי להם מאשר להתעלם מן ההיסטוריה (אח'באר) של ארצם, בעוד שאולי הם יהיו עסוקים בלימוד ובמחקר ההיסטוריה של ארצות אחרות. יהיה זה כמו למלא תפקידים שלפנים משורת הדין במקום את המחויבים.³⁴

ניסוח זה של סלאמי הוא טיעון עקרוני בזכות הכתיבה ההיסטורית המקומית. בעולם האסלאם נכתבו חיבורים של היסטוריה מקומית למן המאה התשיעית. ומן הראשונים שחיברו חיבורים של היסטוריה מקומית היו אחמד בן אבי ט'אהר טיפור, שחיבר היסטוריה של בגדאד, ואבו זכריה אל-אודי, שחיבר היסטוריה של מוצל. אלה והבאים אחריהם הינם חיבורים שונים באופיים מחיבורי ההיסטוריה הכלל מוסלמית, הביוגראפית, האנציקלופדיסטית והגיאוגראפית. חיבורים אלה ממוקדים בעיר, במסורותיה המקומיות, במוסדותיה ובחשיבותם, ובאישיה המהווים אור לאסלאם בארצות השונות. מאורעות פוליטיים כלליים הוזכרו כאשר היה קשר למתרחש בעיר. משהתפתחה כתיבת ההיסטוריה המקומית, התמקדו המחברים בדורות המאוחרים יותר וייחדו חיבורים לאישים של מקום מסוים – אישים פוליטיים ואישים במוסד השיפוט.³⁵

חיבורו של נתן הבבלי – בין אם נצרך אליו את החיבורים ההיסטוריים הנוספים, כפי שהציעו אחרים, ובין אם נסתפק במה שמיוחס לו לפי שעה, כהצעתנו – הינו חיבור בן המאה העשירית מצד מבנהו הספרותי, כחיבור של היסטוריה מקומית, שכתבתו נהוגה בחברה המוסלמית. אין פלא בכך, שכן כבר צוין לעיל שנתן עיין בחיבור ערבי בתיאור הבסתאן בסיפור עוקבא, ולשונו היא ערבית.

בכל תחומי החיים בתקופה זו כבר היו היהודים מושפעים מחיבורים ערביים. אפילו בתחומי המשפט הושפעו היהודים מן החיבורים הערביים השפעה ניכרת בראשית המאה העשירית, הן בסוג הספרותי שבו חוברו ספרי הלכה כמונוגראפיות משפטיות, הן בשאלת מונחים ומושגים מן המשפט המוסלמי אל המשפט העברי והן בתוכנו של הלכות שונות, שהשפיעו על הכרעת הלכה לניסוחה בחיבורים ההלכתיים היהודיים.³⁶

34 רונטל שם, 322 (תרגום), וראה הערתו הביוגראפית של רונטל על המחבר, שם, עמ' 321–322, הע' 7.

35 הכתיבה ההיסטורית-האנציקלופדיסטית המלווה בקוריוזים ובהתייחסות מפורשת למדע ההיסטוריה, שאליה אפשר לשייך את עבודתו של אבו זיד אלבלחי, ראה: רונטל, היסטוריוגרפיה (לעיל, הע' 25), עמ' 34–35, 105: חיבור נתן אינו נמנה עם סוג זה של כתיבה. על התפתחות הכתיבה של ההיסטוריה המקומית, ראה: שם, עמ' 155 ואילך.

36 ראה לסיכום הדברים: מ' בן ששון, "שרידים מספר העדות והשטרות לרב סעדיה גאון", שנתון המשפט העברי יא-יב (תשמ"ד-תשמ"ו), עמ' 151–155, ושם ההפניות בהע' 44.

נתן נענה לבקשת המבקשים לתאר את המתרחש בבגדאד בזמנו. אך הוא בחר לחבר חיבור בלשון, במסגרת ספרותית ובמגמה המתאימות למצוי בחברת-הערב המוסלמית בבגדאד, בשלהי המאה התשיעית ובמחצית הראשונה של המאה העשירית. אם אומנם המידע המובא בחיבור נתן עובד ושועבד למגמת החיבור, כדרך הנהוגה בחיבורים יהודיים ומוסלמיים בני הזמן, צריך הקורא לצפות לחוסר דיוק בשמות ובתאריכים, לשילוב אגדה במציאות, לנטייה של המחבר לדבוק במבנה שהיה נחוץ לו להשגת מטרתו ולווייתור על דיוק בפרטי מאורעות ובלבד שישוּבצו היטב במבנה.

3. מבנה הסיפור, הרקע והמגמות

דרכו של הדיון במבנה החיבורים הכרונוגרפיים של ימי-הביניים, שהוא מניח לרגע את הפרטים שבחיבור ומתייחס אל המסגרת הכוללת, שבה עיצב המחבר את חיבורו. במסגרת זו מתמקדת תשומת הלב בסמנים חיצוניים, בסמלים ובערך הכמותי שנתן המחבר לתכנים שונים כדי להציע את מגמותיו בחיבורו. בדרך זו הולך הדיון גם בחיבורו של רב נתן.

מבנה סיפורו של רב נתן פשוט בכללו ומורכב בפרטיו. המספר הביא את דבריו לשומעיו בשתי חטיבות עיקריות של מידע: הראשונה – סיפורי מעשה; השנייה – תיאורים כלליים. אף הן נחלקו לשניים. בחטיבת סיפור המעשה: (א) פרשת הדחת ראש הגולה רב עוקבא מתפקידו; (ב) תולדות גאונותו של רב סעדיה גאון. חטיבת התיאורים הכלליים של הנהגת בבל נחלקה לשניים: (א) תיאור ראשות הגולה; (ב) תיאור ראשות הישיבה. גם המסגרת הטכנית מעידה על חלוקת החטיבות העיקריות. כל חטיבה נפתחת בייחוס למקור: "ואשר אמר נתן בר יצחק הבבלי על ראש הגלות עוקבא", כך הוא בתחילת חטיבת סיפורי המעשה; "ומה שאמר עוד ר' נתן הכהן על דברי ראש הגלות" מופיע בתחילת החטיבה של תיאור מוסדות בבל.³⁷ ייחוס הדברים לנתן יכול להיות תוצאה של שיגרת כתיבה בת הזמן, שבה המחבר פותח את דבריו: "אמר המחבר... ועוד אמר המחבר".³⁸ ובזמן סמוך, כשיצא החיבור מתחת יד מחברו, ציינו מעתיקים את המחבר בשמו.

הפעם הנוספת שבה הוזכר שמו של נתן מעידה על השתיים הקודמות, שאומנם נועדו לתחום בין חטיבה מוגדרת אחת לזולתה. במהלך תיאור פעילותם של מוסדות ההנהגה בבבל הובאה הדוגמה המיוחדת שנידונה לעיל, שילוב של סיפור מעשה בתיאור הכללי,

37 נויבאואר, סדה"ת, ב, עמ' 78 ש' 20; שם עמ' 83 ש' 5; וראה להלן, הע' 39.

38 ראה לדוגמא: י' דוידזון ואחרים (מהד'), סדור רב סעדיה גאון, ירושלים תש"א, עמ' י.

ולכן אף דוגמה זו פותחת בדברים: "ואמר [זה] ר' נתן שראה את בנו של דוד בן זכאי שיצא למדינת פרס".³⁹

כפי שייראה בסמוך, מלבד המבנה החיצוני שיש לחיבור, גם בתוך ארבע יחידות-המשנה מצוי סדר המעיד על עריכה מודעת ואחידה של החיבור: (א) החלק הראשון של כל חטיבה עוסק בראשות הגולה; החלק השני של כל חטיבה עוסק בראשות הישיבה, ובתוך היחידות בכל חטיבה מבנה דומה: (ב) המחבר מפנה במקום שקיצר אל מקום שהאריך כדי לא לכפול; (ג) ובעיקר, סיפורי המעשה מתחילים ומסתיימים במצב-מוצא המתמקד בשיגרת הפעילות של מוסדות ההנהגה; המתח והדראמה שמורים למה שמצוי בין שני הקצוות הממוסדים של הסיפורים. כאילו ביקש המחבר להביא סיפור עגול ומושלם וכאילו רצה להמחיש ולהדגיש לשומעיו כי המבנה הבסיסי של הנהגה מסודרת בבבל נשמר ברקע הסיפור מתחילתו ועד לסופו; שמא יחשוב הקורא או המאזין כי סכנה מרחפת על מוסדות ההנהגה. להלן יוצע, כי להצבעה המודעת על היות מוסדות ההנהגה מוסדות קיימים ופועלים דווקא בעת חיבור סיפורו של רב נתן, נודעת משמעות מגמתית מיוחדת לזמנו ולמקום שהותו.

הגורם המזמן לסיפור הסיפורים הוא שני אירועים קריטיים של עדות על חוסר יציבות בהנהגת בבל: האחד הוא סיפור הדחתו הכפולה של ראש הגולה ממשרתו, עד שהיה צריך לגלות אל מחוץ לבבל, מעשה שאירע בראשית המאה העשירית; הפרשה השנייה היא פרשת הוויכוח בין רס"ג לר' דוד בן זכאי, שממנו נבעו מינוי שני ראשי גולה ושני ראשים לישיבת סורא. המספר מצוי בעמדה נוחה כלפי שומעיו בגלל הפוטנציאל הדראמטי הגלום באירועים.

החטיבה הראשונה, סיפורי ראשי הגולה וראשי הישיבות, נפתחת בתיאור מצב-מוצא – למרות שצפוי משבר בענייני ראש הגולה בעיקר-הסיפור; בתחילתו עומד ראש הגולה על מעמדו וראשי ישיבה סמוכים לו. חטיבה זו מסתיימת במצב הדומה למצב המוצא, וסיפור המחלוקת על ראשות הישיבה מסתיים בתיאור המשך הסדרים בישיבות, התחלפות הגאונים ומינוי ראש גולה חדש. הסיום הרגוע מעיד אף הוא על מודעות הכותב למבנה הסיפור שלו. שכן לו רצה בתיאור אנקדוטי של אירועים קריטיים בתולדות הישיבות כדי לגרות את סקרנותם של שומעיו, כפי שסברו חוקרים קודמים, היה יכול להוסיף ולספר ממעשי הוויכוח עם כלף סרגאדו ומפרשיות הסכסוכים בישיבות בשנות הארבעים למאה העשירית, התקופה שבה מסופר הסיפור. סכסוכים

39 נויבאוואר, סדה"ת, ב, עמ' 86, ש' 11–19; מאן, עניינים (לעיל, הע' 1), עמ' 168–169; וראה לעיל, ליד הערה 9.

אלה, שהיו לרועץ להנהגת בבל, מתועדים במקורות שונים.⁴⁰ אך מחבר החיבור חתם את שני סיפורי המעשה כדרך שפתח בהם: המוסדות עומדים על עומדם כבימים ימימה וכדרך שראוי שיפעלו. אם כדברינו, כי אז לחתימת הסיפור הראשון ולפתיחת הסיפור השני צפוי גם כן תפקיד מבני המעיד על תוכן. ואומנם הסיפור הראשון מסתיים בחזרה אל מצב המוצא, כשהוא נטול געש האירועים שליוו את הסכסוך עם מר עוקבא, אך אין בו אלא פתרון ביניים המחייב להמשיך את הסיפור: "ונשאהר השררה כמו ד' או ה' שנים בלא ראש עד שהיה קשה הדבר מאד על ישראל". העדר ראש גולה הביא שקט, אך לא החזיר את המצב לקדמותו ולשיגרתו. סיפור רב סעדיה ראש הישיבה מתחיל לאחר שנסתיים סיפור מר עוקבא ראש הגולה ונפתרו הבעיות הנלוות למינוי ראש גולה. דוד בן זכאי, שעתיד להתגלות כראש גולה תקיף במאבקו עם סעדיה, מוצג כמי שמינויו היה כרוך בקשיים נמשכים וכמי שזכה להכשר של אותה אוטוריטה כלרס"ג: נסי נהרואני. אך כדי לרכך את הקשיים ולהשלים את המערכה הראשונה – סיפור הדחת ראש גולה, הביא המחבר פעמיים תיאור מקוצר של הכתרתו של דוד בן זכאי, לאחר שנתרצו

בשררתו אנשי ישיבת סורא ולאחר שנתרצו בה אנשי ישיבת פומבדיתא.⁴¹

סיפורי המעשה מתאפיינים בשני יסודות: (1) העיקרי שבהם – יש ניסיון לבנות את הסיפורים על ציר נמשך לא רק של רצף כרונולוגי אלא בעיקר של סיבה ומסיבה. מאורע מביא לזה שאחריו, לרוב ללא ציוני זמנים, ואף לא פעם אחת הביא המספר תאריך שמחוץ למערכת הסגורה של הסיפור. הזיקה של סיבה ותוצאה מתחדדת יותר במהלך הסיפורים, כשהמחבר שופט את המניעים הנוספים שהשפיעו על מהלך האירועים: סיבות פוליטיות וכלכליות – כולן מעשה אנוש. אלוהים אינו פועל במהלך ההתרחשויות שבחיבור. זה ניסיון ימי-ביניימי לתיאור היסטוריה מוסדית וחברתית ללא התערבות מפורשת של ההשגחה. הצדק יוצא מנצח ומתכונת החיים חוזרת לתקנה בגין נסיבות שאפשר להצביע עליהן ולשלוט עליהן.⁴² (2) היסוד השני, שאליו נטפלו לרוב, הוא הנטייה ממהלך הסיפור לעבר האנקדוטי והחריג. פרטים אלה נדונו לעיל.

40 הלוי (לעיל, הע' 1), ובעיקר עמ' 249–251, 260–262; מאן, עניינים, ה (לעיל, הע' 1), עמ' 152–154; ועוד חוקרים אחרים מעירים על אומנות הסיפור. למקורות נוספים ומקבילים ראה הסיכומים שצוינו לעיל בהערה 1. זו הסיבה שפרידלנדר חשב שסיפורי רס"ג וראש הגולה מספר הגלוי, וכן סיפורם של בני נטירא, הם חלק מסיפור זה. ראה פרידלנדר (לעיל, הע' 2), עמ' 749–750, הערה 2; עמ' 753 הערה 1; וראה לעיל, הע' 7.

41 נויבאוואר, סדה"ת, ב, עמ' 79 ש' 14–15 וראה נספח א' לשוני קל; שם, ש' 22–18; ועמ' 80 ש' 6–1.

42 השווה: ח"ה בן ששון, למגמות הכרונולוגרפיה (לעיל, הערה 16), עמ' 33–34; וראה אצל רחונטל, היסטוריוגרפיה (לעיל, הע' 25), עמ' 8–17, על ראיית ההיסטוריה כנובעת מפעולות בני אדם ורצונותיהם באותה עת. ומאידך, על מקומה של הדת בעניינים יומיומיים, ראה: ח"ה בן ששון, רצף ותמורה (בעריכת "הקר"), תל-אביב 1984, עמ' 365–368, S.D. Goitein, "Religion in

מאותם דברים של רב נתן, אף ללא תיאורים נוספים, מסתבר שמוסד ראשות הגולה היה מדולדל לעומת מוסד ראשות הישיבה; שכן רשויות וטכס מינוי מפואר יש לכולם, אך מגע ישיר ויום-יומי עם בית ישראל לנפוצותיו יש רק לראשי הישיבה.⁴⁴ שמא נסביר שהסיפור החורג על בנו של ראש הגולה מוכיח את יתרונה של ראשות הגולה, שהיא יכולה לבקש מימון מכל הרשויות, בא הנוסח הערבי, מבהיר את הרשום גם בתרגום ומוכיח כי אחת היא לראש הגולה ואחת היא לראשי הישיבות גם בעניין זה.⁴⁵ מדבריו של רב נתן גם עולה עוצמתם הרבה של עשירי העדה, אלא שהוא אינו מייחד להם מקום ומתאר אותם במסגרת שתי חטיבות המבנה שבחר להציג. וכך, למרות שמקורותיו של רב נתן הם מסורא, ועל-אף שראשי הגולה עשויים להחשד בעושה, הצגתו של נתן את דבריו מאופקת.

בחינת המבנה שניתן לחיבור, על שני חלקיו ופרטיהם, מצביעה על מגמתו של נתן הבבלי, שאינה להאדיר ישיבה מסוימת או ראש גולה מסוים; המבנה גם מצביע על כך שהמחבר אינו מספר את סיפוריו להנאת השומעים בלבד וללא מגמה. מחבר החיבור ביקש להבהיר לקוראיו, כי בבבל, סמוך לאמצע המאה העשירית, מצויים מוסדות ההנהגה היהודיים המרכזיים והם פועלים כמימים ימימה. המשברים העוברים עליהם באותה תקופה הינם משברים חולפים, לעומת היציבות הבסיסית שמוסדות אלה מקרינים. התיאורים של ראשות הגולה, על טכסיה וסמליה, ושל ראשות הישיבה, על חריצותה בלימוד, משלימים את תחילתם וסיומם של סיפורי המשבר וכמו מכריזים כי במרכז היהודי העולם כמנהגו נוהג וראוי לכל מתעניין לתת עובדה זו אל ליבו כשהוא בא-חשבון עם פולמוס זה או אחר. שלמות זו, שתוארה, מעמידה את חיבור נתן הבבלי יחד עם חיבורי היסטוריה וכתובות אחרים בעולם של ימי הביניים, שבראש ובראשונה הם מעידים על מגמת המחבר להביא לקוראיו רעיון מסוים באמצעות חיבורו.⁴⁶

מדוע יבקש מחבר מבבל לספר את סיפוריו במגמה זו דווקא, ולא יבכר את הסיפור האנקדוטי, המבטיח האזנה רבה ואולי אף שכר טוב למביא הסיפורים לשומעם?

44 על הידלדלות מוסד ראשות הגולה, מתוך מקורות אחרים, נוספים לנאמר כאן בחיבור נתן הבבלי, ראה: א' גרוסמן, "יחסו של הח'ליפה אלמאמון אל היהודים", ציון, מד (תשל"ט), עמ' 94–110; וכן: הנ"ל, ראשות הגולה (לעיל, הע' 1), המבוא לפרק השני.

45 לעיל, הע' 9, 39 ולהלן הע' 72–73.

46 בעולם האסלאם ראה לאחרונה: לסנר (לעיל, הערה 33), עמ' 3–36; רונטל, היסטוריוגרפיה (לעיל, הע' 25), עמ' 8–17, 194–197. בחיבורים היהודיים של ימי הביניים, ראה: בער, גזירת תתנ"ו (לעיל, הערה 29); בן ששון (לעיל, הערה 16); ר' בונפיל, "בין ארץ ישראל לבין בבל", שלם, ה (תשמ"ז), עמ' 1–19; וראה מאמרו של ר' בונפיל בכרך זה. מובן כי על הרוצה ללמוד מחיבור נתן לא על מגמות כותבו כי אם על אירועי תקופתו, מוטל לבחון את הפרטים בחיבור לאור הכרת המבנה האחד. ראה על כך בחלק השני של המאמר ובדברי החתימה.

החטיבה השנייה של החיבור, כמחציתו, היא המפורסמת והמצוטטת לרוב. בחטיבה זו מתוארים מוסדות בבל בתקופת הגאונים בפעולתם: ראשות הגולה והישיבות. בתיאור פעולתו של ראש הגלות יש שלושה יסודות וסיפור חריג: (א) טכס מינוי; (ב) ראש הגלות והרחוב המוסלמי; (ג) ראש הגלות והעולם היהודי – רשויות, חוקים, נדבות ובקשות מיוחדות. הסיפור, החורג מתיאור כללי אל עבר האירוע החד-פעמי, הוא סיפור הליכתו של בן ראש הגולה לפרס ובתחילתו כותרת, האומרת כי אף סיפור זה הוא מיסודו של נתן הבבלי.

גם תיאור פעולת הישיבות בא בשלושה חלקים: (א) טכס מינוים של ראשי הישיבות וסמכויותיהם (תיאור מקוצר); (ב) ראשי הישיבות והעולם היהודי – רשויות, חוקים, נדבות וש"ת; (ג) סדר הישיבה בלימודה. לפי דברי המחבר, הן הטכס והסמכויות והן הקשרים עם העולם היהודי בתחום הרשויות, החוקים והנדבות כמעט זהים אצל ראשי הגולה וראשי הישיבה.

אילו התכוון המחבר לסכם את תיאורו בתמצות ולהדגיש את סדר הישיבות, היה עליו לתאר בפרוטרוט את טכס המינוי ואת מבנה הרשויות בתיאור הישיבות ולהוסיף פיסקה המציינת את המיוחד אצל ראש הגולה, כיצד מורידים לו את ספר התורה ומה היא הדרך שבה מעניקים לו כבוד מלכים ברחוב היהודי. מחבר החיבור נקט במודע דרך אחרת. וכשם שהיה מודע למבנה החיבור בחלק הראשון, כך נהג גם בחלק השני. הדברים מצוינים במפורש:

וכמו כן מנהג (ראשי) ישיבות כשיתמנה אחד מהם כן מנהגם לעשותו כדרך שעושין לראש גלות כשממנין אותו... וכן היו נוהגין ראשי (שתי) ישיבות בכל מקומות רשויותיהן שמוציא אליו הדיין שלהם כמו שכתבנו שמוציא דיין ראש גלות מרשויותיו.⁴⁷

זו דרכו של נתן: הוא חיקר ותיקן, אך בעיקר איזן את כמות הדיון שהקדיש לשני המוסדות. הקורא מתרשם כי שני המוסדות מנהיגים את העולם היהודי ועוצמתם, אם נשפוט לפי פירוט תיאוריהם, דומה. ואומנם כך הצטיירה סמכות המוסדות בסיכומים היסטוריים רבים; איזונו של רב נתן היה לנחלת השוקלים את כוח המוסדות כולם. והרי

Everyday Life as Reflected in the Documents of the Cairo Geniza", in: *Religion in a Religious Age*, Cambridge Mass. 1974, pp. 3–17. לעניין שיטות התיאור בחיבורים אחרים, ראה: לעיל, הע' 30.

43 נויבאואר, סדה"ח, ב, עמ' 86, ש' 22–25; לבעלי גישות הרוצים לראות את תיאור הישיבות כעיקר, ראה: עפשטיין (להלן, הע' 57), עמ' תיז; הלוי, קרויס, אפשטיין ושחט (לעיל, הע' 1).

בגין הגירוי לסיפור, נוכחותו הזכורה מקרוב של עוקבא, והן בגין היות המגרב מרכז למהגרים מן המזרח. במגרב נתבקש נתן לתאר את מה שתיאר, ולימים הפך תיאורו לחיבור המגובש שלפנינו.

לפנינו אפשרות סבירה באשר למקומו של נתן, וזמן חיבורו. בשני אלה די כדי להציע את הרקע למגמה שתוארה לעיל כמגמה המצטיירת מן המבנה של הסיפור. תעודות גניזה, תיאורים בחיבורים היסטוריים ומידע ממקורות מוסלמיים מלמדים כי בשליש השני של המאה העשירית עמדו מוסדות ההנהגה בבבל בתקופת משבר. עיראק בתקופה זו היתה נתונה למרות הח'ליפים העבאסים, אך משנת 945 ועד לשנת 1055 היו שיעים ממשיחת בויה שליטים בפועל של הממלכה העבאסית. עוד קודם להשתלטות הבויהים, סבלו העבאסים מכרסום במעמדם כשליטי הח'ליפות. היו אלה דורות של התפוררות הח'ליפות והידלדלות כוחם של השלטון המרכזי והשלטון המקומי. מאלה נבעו התערערות הביטחון הפנימי בערי עיראק ובגדאד.⁵⁰ על רקע אירועים אלה הוסברו גם פרשיות המחלוקת המחריפה בין חוגים בהנהגת העולם היהודי בעיראק והישמטות רסן ההנהגה של קהילות העולם היהודי מידי מוסדות אלה. מלחמות ודרדור נתיבי הקשר, מחד גיסא, והתפוררות במערכות השלטון המחוזי והיהודי, מאידך גיסא, נתנו את אותותיהם המיידיים במעמדם של ראשי מוסדות ההנהגה היהודיים שבעיראק, כפי שמעמד זה הצטייר בעיני קהילות ישראל.⁵¹

מתוך עדויות ישירות ועקיפות מסתבר כי נפגם האמון שרחשו בני קהילות שבתפוצות למרכז שבמזרח. עדויות על משלוח קונטרסי שאלות ומשלוחי ממון מן הקהילות למרכז בבבל מופיעות מראשית המאה התשיעית עד לשנות השלושים למאה העשירית. עדויות אלה פוסקות כמעט לחלוטין משנות הארבעים עד לשנות השבעים למאה העשירית. מראשית שנות השמונים למאה העשירית עד לשליש הראשון למאה האחת-עשרה מתחדשות העדויות על קשרי הקהילות שממערב לעיראק עם המרכז בבגדאד. גם במכתביהם של ראשי ישיבות ואישים נכבדים בבבל שבה ומופיעה הטענה כי קופח חלקם של מוסדותיהם בתמיכה ובקשר. בשנות השמונים למאה העשירית

כדי לענות על שאלה זו יש לשוב אל סיכומי מחקרים קודמים על שאלת מקום חיבורו או סיפורו של נתן הבבלי ואל תיאור תקופת הסיפור. הידוע על זמנו של החיבור נלמד ממשפט הסיום של החטיבה הראשונה: "ומלך אחריי כלב בן יוסף הנקרא כלב בן סרגאדו". עד כאן הכיר מחבר החיבור את המתרחש בבבל. משמע שהחיבור נכתב בתקופת גאונותו של כלף, אהרן בן יוסף סרגאדו, בין השנים 943-960.⁴⁷ הגורם המזמן לסיפורו של רב נתן, כפי ששרד בגירסה העברית, רשום במפורש בתחילתו: "גלות עוקבא שהוא מורע דוד שבא לאפריקא". נוכחותו של עוקבא באפריקא, תוניסיה כיום, הביאה את מאזיני סיפורו של רב נתן לבקש לברר את הרקע לגלותו של עוקבא.⁴⁸ אומנם מעשה כזה היה עשוי להידוע ברחבי עולם, אך קודם שמרחיקים אליהם ראוי לבכר את צפון-אפריקה ואת קירואן כמקום חניה אפשרי של נוסע או מהגר מן המזרח. המגרב היה אבן שואבת למהגרים מן המזרח למן ראשית המאה התשיעית, יהודים כמוסלמים. בין הכינויים, המצביעים על מוצא המגיעים למגרב, יש מקום חשוב למשרקים, לארצותיהם ולעריהם. כך הוא באשר לסוחרים הרדאנים ולתלמידי החכמים שהגיעו מארץ-ישראל, ומהם שהיו קודם בבבל, כבר בראשית המאה התשיעית. בדומה הגיעו נוספים במאה העשירית, ועוקבא ונחום בן יוסף הברדאני ביניהם. יתרונותיו הכלכליים, הפוליטיים והדתיים של המגרב ניתרגמו עד מהרה ליתרונות מוסדיים וחברתיים בזכות הקיבוץ החברתי שמוצאו מעיראק ומאיראן, שהתגבש במגרב. וכך, יותר מכל מקום אחר, הגיעו המהגרים לערי המגרב המרכזיות. מגמה דומה מסתמנת בשלהי המאה העשירית ובראשית המאה האחת-עשרה ביחס לפססאט שבמצרים.⁴⁹ נראה איפוא כי ההצעה, שהציע גינצבורג לפני כשמונים שנה באשר למקום חיבורו של סיפור נתן הבבלי, סבירה. נתן הבבלי היה במוקד ההגירה של תקופתו – במגרב, הן

47 גינצבורג, גאונות (לעיל, הע' 1), א, עמ' 60-62; מאן, עניינים, ה (לעיל, הע' 1), עמ' 168-171; ואולי אפשר לצמצם יותר, כהצעתו של ברון, סעדיה (לעיל, הע' 1), עמ' 26-27 ולקבוע 943-953 בגלל שלא הוזכרו ראשי הגולה שלאחר דוד בן זכאי. הערות ברון שם, עמ' 26-32, שנועדו ליישב את מועד סיפורו של נתן עם הגעתו של חושיאל מיתרות, שכן נתן, תלמידו של חושיאל, מעתיקו של סיפור בסתנאי, היה נתן בן אברהם בן שאול, המתמודד על משרת הגאונות בארץ ישראל (ראה: J. Mann, *Texts and Studies in Jewish History and Literature*, I, New York: repr.], pp. 332-337 [1972; מ' גיל, "המפגש הבבלי", תרביץ, מח [תשל"ט], עמ' 39); על אהרון, ראה: גיל, רב אהרון הכהן (לעיל, הערה 32), וראה להלן הע' 77.

48 גינצבורג, גאונות (לעיל, הע' 1), א, עמ' 29-34 ובעקבותיו הלכו: מארכס (לעיל, הע' 1), ברון, סעדיה (לעיל, הע' 1), אלא שהם תלו את הויהווי בקשר שבין נתן לרב חושיאל; וראה בהערה הקודמת. על אפריקה, ראה: בן-ששון, שמואל הכהן (לעיל, הערה 15), עמ' 397 והערה 41.

49 ראה: בן-ששון, קשרים בין-קהילתיים (לעיל, הערה 27), עמ' 24-26; על שני המגמה בשלהי המאה העשירית, ראה: הנ"ל, "בני המגרב וקשריהם לארץ ישראל במאות ט'-יא", שלם, ה (תשמ"ז), עמ' 53-55, 64-76.

50 ראשיתו של הדלדול בתחילת המאה העשירית, עיקר אותותיו בשליש השני לאותה מאה, ראה: CI. Cahen, "Mouvement populaires et autonomisme urbain dans l'Asie musulmane du moyen âge", *Arabica*, VI (1959), pp. 35-39; M. Canard, "Baghdad au IVe siècle de l'Hégire", *Arabica*, IX (1962), pp. 267-287; A.A. Duri, "Baghdad", *EP*, II, pp. 899-900; I.J. Donohue, *The Development of Political and Social Institutions in Iraq under the Buwayhids*, 334-403 A.H., Harvard 1966, pp. 383-411 (המחבר אמנם נקט עמדה חיונית כלפי הישגי הבויהים, בעיקר בנוגע להחזרת הבטחון למרכז הח'ליפות, אך לא התעלם מהידרדרות בכל התחומים במהלך המאה העשירית).

51 מאן, עניינים, ה (לעיל, הע' 1), עמ' 148-179; אסף, תקופת (לעיל, הע' 1), עמ' נג-נד; גיל, רב אהרון (לעיל, הע' 32); גרוסקין, ירושת אבות (לעיל, הע' 1), עמ' 198 והערה 22.

מסתמנת מגמה לחידוש הקשר בזכות מאמצים שהשקיעו ראשי ישיבות בבל, תחילה רב שריא רב שמואל בן חופני ואחריהם צאצאיהם.⁵²

גאוני בבל וראשי המשפחות השקיעו מאמץ ניכר בנסיגונותיהם לחדש את הקשר דווקא עם בני קהילות המערב. שכן, אזורי ה'רשות': האחוזות החקלאיות של הישיבות והאזורים הסמוכים אליהן, שהיו כפופים אליהן כפיפות רשמית, נידלדלו הרבה בגין המלחמות במזרח.⁵³ במערב, לעומת זאת, גרו הסוחרים היהודים העשירים, שעסקו במסחר הבין-לאומי והקצו סכומים נכבדים לישיבות כבר במהלך המאה התשיעית. היו אלה אזורים שהקשר עימם לא היה כרוך בחלוקה מוסכמת בין הישיבות. לכן, כל מי שהצליח לקשור את הקשרים הנאותים עם הקהילות הללו שמחוץ למסגרת ה'רשות', זיכה את ישיבתו בסכומי כסף חיוניים. לקשר היה היבט ראשוני חשוב עוד יותר מן התמיכה התקציבית: הכרה בערך ישיבה אחת כעדיפה על זולתה ובכירה ממנה, כדי כך, שראוי להפנות אליה שאלות הלכתיות. הקשר שבין הקהילות לבבל נע על ציר הנתיבים הכלכליים, המסחריים. תוכנו של הקשר היה: משלוח השאלות ההלכתיות, שהעיד על הכרה בעדיפות המסורות העיוניות, ומשלוח התמיכה הכספית, שהעיד על הכרה בצורכי המוסדות בבבל כצרכים של הנהגה בעלת סמכות לקהילות העולם. אלה כאלה הצביעו על הכרה במוסדות בעיראק כמוסדות בעלי ישיבות לתפוצות.⁵⁴ כשם שטיפוח הקשרים העיד על ההכרה בחשיבות מוסדות ההנהגה בבבל, כך הונחתם – במקרים שבהם אפשר היה לשמור עליהם – העידה על סחף שחל בהכרה זו. אם נשוב לתיאור המתרחש משנות השלושים עד לשנות השבעים למאה העשירית בתחום הקשרים הבין-לאומיים ובתחום ההנהגה בבבל גופה, אפשר יהיה להסביר את הונחת הקשר כתולדה מצטברת של נסיבות פוליטיות בעולם האסלאם ושל קשיי הטיפוח של מוסדות ההנהגה היהודיים המרכזיים.

בשלהי המאה העשירית ניסו גאוני בבל, באיגרותיהם וכחיבוריהם, להצביע לא רק על צורכיהם אלא בראש ובראשונה על כוחם בהלכה ועל חשיבותם כמוסדות מרכזיים לעם היהודי. לשם כך תיאר רב שריא את עם ישראל כגוף שבראשו מצויות הישיבות, ועל הציבור בתפוצות לדאוג לרווחתן. הוא ניסה להפוך את המשבר הכספי החמור שפקד את הישיבות לבעייתם של בני התפוצות. לניסוח זה ולתיאורים אלה הוסיפו רב שריא, רב שמואל בן חופני ובניהם, חיבורים בהלכה ובתלמוד, בפילוסופיה ובתפילה, שנתחברו לכבוד אישים ידועי-שם ורבי השפעה בקהילות השונות. מהלך כזה הוכיח

52 לסוגיה זו ראה בפירוט: בן-ששון, חידוש הקשרים (לעיל, הע' 30), עמ' 171–209. ההפניות למראי מקום נוספים ולדוגמאות אחרות מובאות שם; להלן הובאו דוגמאות ספורות בלבד.

53 ראה: קאויל (לעיל, הע' 10), עמ' 401–403.

54 ראה: בן ששון, קשרים בין-קהילתיים (לעיל, הערה 27), עמ' 15–26.

קבל-עם, כי כוח הישיבות וערכן ממלאים אחר הציפיות ממוסדות הנהגה מרכזיים. ואומנם בשלהי המאה העשירית הושתת הקשר בין המרכז לקהילות על יסוד מוצק.⁵⁵ לעומת זאת, בתקופה הקשה שמשנות הארבעים ועד לשנות השישים, ראשי הישיבות ובני משפחות ההנהגה ניסו להדגיש במכתביהם עד כמה ישיבותיהם עשירות בתלמידי חכמים, מהם חכמים המוכרים בשמותיהם לבני הקהילות בתפוצות. עוד באו ראשי הישיבות להדגיש במכתבים אלה כי המוסד, על הכפופים לו, סר למרותם, וכי כל המחלוקות שקדמו הן עתה נחת העבר. בשנות הארבעים אין אנו יודעים על כל ניסיון יזום של הוכחת כוחן של הישיבות מעבר למכתבים אלה ולהבטחות, כי אם בני הקהילות ירצו לשלוח את תרומותיהם ושאלותיהם למזרח, יעבירו סוחרים ידידי הישיבות תרומות ושאלות ליעדיהן בהגיע יום המשלוח.⁵⁶

היה איפוא הבדל מהותי בין הנסיגונות להתמדת הקשר בשנות הארבעים למאה העשירית לבין הנסיגונות לחידוש הקשר וחזיוקו בשנות השמונים ואילך. בשנות השמונים הונח הדגש על יתרון האיכות של ישיבות בבל: בזכותן, כך טענו ראשי הישיבות, צריכות הקהילות להכיר במרותן. לעומת זאת, בתקופה המוקדמת יותר, בהנחה כי כוח ההתמדה של תחושת הזיקה אל המרכז עדיין פועל, הדגישו ראשי הישיבות את חשיבות המוסדות שלהם ואת איתנות שלטונם במוסדות אלה.

נתן הבבלי נתבקש לספר את סיפורו בעשור החמישי של המאה העשירית, בשנים הקשות למוסדות בבל: שנות הקשיים הפנימיים, הניתוק מן המערב והסחף בתדמיתם כמוסדות הנהגה לכלל ישראל. הוא אומנם סיפר את סיפור המתחים והפילוגים, שהרי הם היו המזמנים לסיפור, אך לצידם העמיד את תיאור המוסדות בפעולתם בשיגרה. נתן העמיד את מבנה הסיפור לרשות מגמה חוץ-סיפורית – המגמה לכצר את תדמית מוסדות ההנהגה בבבל כמוסדות מרכזיים, הפועלים עדיין בתקופתו. מגמה שכזו מבירה מדוע איזן נתן כל סיפור בתחילתו ובסופו במצב הקבוע, ה'כמריציבי', של היות ראש הגולה והיות ראשות ישיבה. מגמה שכזו גם מסבירה מדוע איזן את הדיווחים בתארו את ראשות הגולה כמוסד פעיל ובעל סמכויות, בעוד שהיה יכול לכנס את רוב תחומי הפעילות של ראש הגולה בתיאור הישיבה. רב נתן ביקש להעמיד לפני מי

55 ראה: בן ששון, חידוש הקשרים (לעיל, הע' 30), עמ' 180–188; בדרך זו של הפצת תורה סדורה, העמידה עצמה הישיבה כמוסד מרכזי המשמש מדריך לתפוצות. על המודעות לשינוי שחולל, ראה הציטוט שם, בעמ' 188 מדברי רב שמואל בן חופני.

56 לתקופה זו ולאגרותיה, ראה: מאן, מקורות, א (לעיל, הע' 47), עמ' 63–83; הנ"ל, עניינים, ה (לעיל, הע' 1), עמ' 169–179; גיל, רב אהרן (לעיל, הע' 32); J. Mann, "The Responsa of the Babylonian Geonim as Source of Jewish History", *JQR*, 7 (1917), pp. 457–490; 9 (1919), pp. 139–179; 10 (1920), pp. 121–152, 309–365; 11 (1921), pp. 433–471 [=להלן: מאן, תשובות 8–11]. לענייננו, ראה: מאן, תשובות 8, עמ' 341–347.

שהכירו את הישיבות ואת ראשות הגולה בעיקר כמוסדות מסוכסכים ופלגניים – בני הקהילות בתפוצות בכלל והמגרב בפרט – גם מוסדות שסוד פעולתם בהרמוניה. הוא ביקש להציע בפני מי שידעו, שמוסד ראשות הגולה מדולדל מסמכויותיו וכנוצץ לראשי הישיבות והללו מפולגים בינם לבין עצמם וכנועים לפני עשירי הציבור, פינות הדור – מוסדות בעלי רצף הנהגה מדורות וכות הנהגה לדורם.

ב. תוכן ונוסח – מקור ותרגום

1. לתולדות הנוסח

קודם לדיון בהבדלים שבין המקור הערבי לתרגום העברי ראוי לתת את הדעת לקורות הנוסח של החיבור, שכן מבירור תולדות הופעתו של הסיפור ומקומות הופעתו נפתח צוהר למקומות היצירה ההיסטוריוגרפית ולתרבות היהודים באותם מקומות.

הנוסח העברי של חיבור רב נתן הכהן בר יצחק הבבלי הגיע לידינו מתוך העתק שנעשה בראשית המאה ה-16 באימפריה העות'מאנית. החיבור הועתק בשאלוניקי ב"יום רביעי תשעה עשר יום לחדש שבט שנת (ה'ס"ט) [=רס"ט], (10 בינואר 1509) על-ידי המעתיק יצחק אפומאדו.⁵⁷ כעבור תקופה לא ארוכה, בשנת ש"ו (1566), הדפיסו שמואל שולם במהדורת 'ספר יוחסין' לר' אברהם זכות, שהוציא לאור. המקור לתוספת שהוסיף שמואל שולם לספרו של זכות היה, כנראה, נוסח הסיפור שהועתק

57 לפירוט החיבורים שהיו באותה אסופה, להעתקה של הקולופון ולתיאור קורותיו של כתב-היד, ראה בפרסומים של בעליו השונים ובמחקרים, כדלהלן: נ"צ קורניל, חמשה קונטרסים, וינה תרכ"ד, עמ' V-VIII; ש"ז האלבערשטאם, "הערות נוספות למאמרי אודות תשובות הגאונים", ישרון, ה (תרכ"ה), עמ' קל-קמ; א' נויבאואר, סדה"ח (לעיל, הע' 4), ב, הקדמה, עמ' X (שם); A. Marx, "Eine Sammelhandschrift im Besitze des Herrn A. Epstein", *ZfHB*, V, 22-21, עמ' 1, (1901), pp. 54-61; id., *ibid.*, IX (1905), p. 140; סעיף 16: א' עפשטיין, "מקורות לקורות הגאונים וישיבות בבל", מקדמוניות היהודים – מחקרים ורשימות, ירושלים תשי"ז, עמ' תי-תיט (נדפס לראשונה בזכרון לאברהם אליהו, ספר זכרון לכבוד הרב אברהם אליהו הרכבי, פטרבורג תרס"ט, עמ' 164-174); לאחר פטירת עפשטיין (1918) הועברו כתביו שלו לספריית ביהמ"ד לרבנים בווינה, שם נשארו עד למלחמת העולם השנייה. במשך אותן שנים תואר כתב היד ונעשו ממנו העתקות. ראה תיאורו: A. Z. Schwarz, *Die hebraischen Handschriften in Österreich*, Leipzig 1931, pp. 16-17, §31 (בשנת 1926 מוספר כתביו II.4: ליון, ארש"ג (לעיל, הערה 12), מבוא, עמ' XL-כא; א' מארכס, סדר עולם (פרק א-ג), ברלין תרס"ג, עמ' XIII סימן I: כהן, ספר הקבלה (לעיל, הערה 14), מבוא עברי, עמ' ז: מבוא אנגלי עמ' XXIX-XXVIII; C.J. Milikowsky, *Seder Olam – A Rabbinic Chronography*, Ph.D. Thesis, Yale University 1981, I, pp. 60-61, 109 (כת"י E); וראה להלן על חוגו של אפומאדו, הערה 64.

בשאלוניקי, שכן שולם צירף לסיפור רב נתן את הקטעים הצמודים לסיפור לפי אותו סדר שהופיעו בהעתקת יצחק אפומאדו.⁵⁸ יתכן כי גם יהודה אבן וירגה קיצר ועיבד מנוסח זה של התרגום את תיאור הכתרת ראש הגולה, בחיבורו 'שבט יהודה'.⁵⁹ כתב-היד של התרגום שהועתק בשאלוניקי עבר בעלים הרבה, ובכללם נ"צ קורניל, שו"ח הלברשטם וא' עפשטיין. כאשר כתב-היד היה בבבלותו של עפשטיין, הדפיס א' נויבאואר שני חיבורים מתוכו בספרו 'סדר החכמים וקורות הימים'. כתב-היד של עפשטיין אבד ככל הנראה אך העתק של חלק מכתב-יד זה מצוי בספריית בית-המדרש לרבנים בניו-יורק.⁶⁰

58 ראה במהדורת ספר יוחסין, קושטא ש"ו, דף קכט ע"א-קלד ע"ב; וראה שם דבריו כמעברים מחיבור לחיבור: "אמר ש"ש [=שמואל שולם] יען בעל הספר בענין ובזמן רבנן סבוראי והגאונים לא כתבם כתקנה לכן ראיתי להדפיס זאת התשובה של רב שרירא ז"ל כי הוא היה קרוב להם ואח"כ אחזור לדברי בעל הספר בדורות אשר הגאונים... נשלמה תשובת רבי שרירא גאון אביו של רבינו האי גאון ז"ל דורות העולם בקצור מאד ועד דוד בן זכאי [=נויבאואר, סדה"ח, עמ' 77 ואילך]... תם ונשלם ש"ל ב"ע בנל"ך ואע"י. אמר ש"ש כתוב בהראב"ד וכשראה רב שרירא וכו', וזה הסדר שהיה בכתב היד שהעתיק אפומאדו, סעיפים (ה)-(ח): וראה כהן, ספר הקבלה (לעיל, הע' 14), עמ' 43, ולהלן בסמוך בגוף המאמר. על מהדורה זו, ראה: א' יערי, הדפוס העברי בקושטא, ירושלים תשכ"ז, עמ' 113-114, 1698; הקר, "דפוס קושטא במאה השש-עשרה", ארשת, ה (תשל"ב), עמ' 486-487.

59 ע' שוחט (מהדיר), שלמה אבן וירגה, שבט יהודה, ירושלים תש"ז, עמ' קטו-קיו, והערות בעמ' רג המצביעות על השינויים מחיבור נתן. שבט יהודה נתחבר בשנות העשרים למאה ה"ט, מהדורה ראשונה של הספר יצאה לאור בשנת 1554 (ראה: א' הד, "עלילות דם בתורכיה במאות ה"ט ו"ה", ספונות, ה [תשכ"א], עמ' קמח). קירבתו של שלמה לחוגים המתוארים בהערות 57-58, 64, שבידם היה תרגום חיבורו של נתן, מאפשרת להציע שהשתמש באותו תרגום אלא שבכך אין להאיר את חידת תאריכו של התרגום לעברית. למגמותיו בשינויים לעומת חיבור נתן ראה הצעת גרוסמן, ראשות הגולה (לעיל, הע' 1), עמ' 76. על זיקת יוסף סמברי לספר יוחסין גם בקטע זה ראה: ש' שובר, מפעלו ההיסטוריוגרפי של יוסף סמברי בעל ספר דברי יוסף, חיבור לשם קבלת תואר דוקטור לפילוסופיה, כסלו תשמ"ח, עמ' 38-39 (והערות 29-30 בעמ' 237-238), 55-56.

60 כת"י ביהמ"ד לרבנים ניריורק 1806/7 (EMC 711), דף 631-632, [נויבאואר, סדה"ח, ב (לעיל, הע' 4), עמ' 77-83 ש' 8: 'כגון נטירא'; [בדילוג עמ' 80 ש' 4-82 ש' 17], הקטע הבא מיד לאחר איגרת רב שרירא נקרא 'סדר החכמים'; משמע שבקטע זה של העתקה נשמר הסדר שהיה בכ"י אפומאדו (לעיל, הע' 57-58). תיאור הקובץ ראה: S. Siegel, *A Reel Guide to the Kaballah and Mysticism Collection from the Library of the Jewish Theological Seminary*, Ann Arbor, 1977, p. 24. איגרת רב שרירא מתחילה בהעתקה בכת"י מרווח (דף 49 א-ב, 50) ולאחר מכן מתחילה העתקה בכת"י צפוף (דף 50א, 51א-52א), במקום שנקטעת ההעתקה רשום: "אמר הצעיר המעתיק יען ראיתי אחרי בואי הן היתה כזאת ככל דחויני הנה בס' יוחסין לזה משכתי ידי ולא הייתי ממדורי מילי יען מציאה זו כולי עלמא זכו בה". ההעתקה הקטועה שומרת בדרך כלל על גירסת כת"י E (לעיל, הערה 57) במקומות שבהם ציין נויבאואר חילופי גירסא בין כת"י אפשטיין לבין מהדורת יוחסין (ראה להלן בהערות לנספח א). החלק החסר בהעתקה נובע כנראה מנפילת דף אחד מכתב"י, שכן בשולי דף 62 ציין את שומר הדף

הביא שולם את החיבור לא ציין למקורו, ולכן שולם לא ייחס את החיבור למבוא התלמוד, אך זו אינה סיבה לטעון כי 'מבוא התלמוד לרב שמואל הנגיד' לא היה מקור הלסט של שולם.⁶³

בין כך ובין כך, מי שהניח את חיבור רב נתן הבבלי פעם נוספת על שולחן ההעתקה והעיון היו חוגי המגורשים בשאלוניקי ובקושטא; מי שעולמם הרוחני חבק תחומים רבים ואף להיסטוריה ולהיסטוריוגרפיה נמצאה בו פינה לענות, לא עניין מרכזי. הלשוניות שבפי אותם חוגים ואוצרות הספרים שהיו מונחים לפנייהם מאפשרים להצביע הן על ליקוט והעתקה ממקורות שתורגמו דורות קודמים לכן והן על אפשרות שבדורות הסמוכים לדורו של יצחק אפומאדו או בדורו תורגמו חיבור 'אלה המעלות' ומה שנשמך אליו בלקט 'סדר הישיבות'.⁶⁴

אשר ליחסו של חיבור זה לספר מבוא התלמוד; עד שלא יושלם המחקר של מבוא התלמוד, המיוחס לרב שמואל הנגיד, וייקבע מה כלל הספר ומה נספח אליו, יקשה לקבוע האם חיבור רב נתן היה חלק ממנו.

הצורך לבחון האם חיבור 'סדר הישיבות' היה חלק ממבוא התלמוד אינו נובע רק מן הרצון להתחקות אחר מקורות הנוסח. חיבורו של רב נתן הבבלי קשור בקשר אחר לרב שמואל הנגיד, שמבוא התלמוד יוחס לו. מבוא התלמוד יוחס תחילה לרב שמואל בן

63 אלה המעלות' השני ב'מבוא התלמוד', ראה: כת"י ביהמ"ד לרבנים, ניריורק 2357/3 Mic. בסופו (=כת"י שזח"ה 446): כת"י רומה-אנגליקה 53/7 דף 71 ע"א-71 ע"ב (ראה: עפשטיין [לעיל, הע' 57], עמ' תטו והערה 13); כת"י ששון ב (קטלוג עמ' 1067), מס' 1046; כרמולי 148 [כת"י בודפשט-קויפמאן (ראה בסמוך)]; בכת"י טורינו A. VI. 34/13 אין חיבור 'אלו המעלות'. לסיכום הדעות באשר לזיקה בין חיבור נתן לאלו המעלות ולמבוא התלמוד לר' שמואל הנגיד, ראה: אנ"צ רות, "כתב יד למבוא התלמוד", קרית ספר, ל (תשי"ד), עמ' 254-256.

מעניינת הערתו של בעל לקט מן המאה ה-19 מן העיר אוראן באלג'יר: "מה שנשמט מספר יוחסין שבדפוס": "אמר הכותב שרא ליה מרא לר' שמואל שולם אשר קלקל ספר יוחסין ולא הוציאו לאור בשלימות... במעלות שנשא בהם ישיבת סורא... השמיט דברי המחבר שלקח מס' מבוא התלמוד" (כת"י פריס-כ"ח H125A [והשווה לכת"י פריס-כ"ח H197A], וראה: I. Loeb, 223-235), ולא דק שנוסח 'אלו המעלות' של ספר מבוא התלמוד שהובא ביוחסין, הוא 'אלו המעלות' השני שבסיפור נתן הבבלי, שתחת הכותרת 'סדר דורות העולם' אצל שמואל שולם.

64 על העתקות הספרים בבית בן בנשת ראה פרטים אצל: נ"נ קורניל (לעיל, הע' 57), עמ' VII-VIII, ושם גם על השריפה באוצר הספרים שלו בשנת ש"ה. על שמואל שולם, ראה: צ' פיליפאוסקי (מהדיר), ספר יוחסין השלם, לינדון ועדינבורג תר"ץ (מהדורת א"ח פריימן), עמ' XX-XVI; ש"א רוזאניס, קורות היהודים בתורכיה ובארצות הקדם, סופיא תרצ"ז-תרצ"ח, ב, עמ' 57; א' יערי, הדפוס העברי בקושטא (לעיל, הע' 58), עמ' 112 (מס' 163), 113-114 (מס' 169); על עולמם הרוחני של חוגים אלה, ראה: י' הקר, "הפעילות האינטלקטואלית בקרב יהודי האימפריה העות'מאנית במאות השש-עשרה והשבע-עשרה", תרביץ, נג (תשמ"ד), עמ' 567-603, ושם עמ' 590 על תלמידי חכמים הבקאים בספרות ישמעאל: על העתקות ספרים וריכוזם בבית משפחת בנבנשת, שם, עמ' 577-579.

לפני חיבור נתן הבבלי, בתרגומו העברי, באות שתי רשימות המפרטות את "המעלות שנתעלתה בהם ישיבת סורא". רשימות אלה נחשבות חיבור שונה מחיבור רב נתן. הצמדתן אליו נעשתה ככל הנראה עוד קודם לליקוט החיבורים שעמדו לפני יצחק אפומאדו בשנת 1509. שכן, בחיבור שממנו העתיק יצחק היו 'מעלות סורא' וחיבור רב נתן כבר מאוגדים כחיבור אחד שנשא את הכותרת 'סדר הישיבה', שם היאה ל'אלו המעלות' ולתיאור סדרי הישיבה, הבא בהמשך חיבורו של רב נתן הבבלי. חיבור מלוקט זה, שתולדות ישיבות בבל במרכז עניינו, צורף על-ידי מאסף לחיבורים אחרים בכרונוגרפיה ובהיסטוריה, והקרום אליו הוא איגרת רב שרירא גאון. גם אליה צורף חיבור והוא 'סדר החכמים'. הצירוף נקרא בשם החיבור כולו: 'סדר החכמים'.⁶¹

מדוע התעורר שמואל שולם לצרף ל'ספר יוחסין' את חיבורו של נתן הבבלי? אומנם תוכן חיבורו של נתן מקרב אותו לספר יוחסין – שניהם חיבורים היסטוריים – אך הגורם המזמן היה אחר. אברהם זכות הביא בספר שכתב בשנת 1504 קטע אחד מחיבור 'אלה המעלות' שנתעלתה בהם ישיבת סורא וציין בראשיתו "במבוא התלמוד לנגיד רבינו שמואל הלוי במעלות שנשא בהם ישיבת סורא על ישיבת פומבדיתא". תוכן הקטע המובא שם זהה עם תוכן הקטע השני שהביאו שולם במהדורת 'ספר יוחסין', שהוציא לאור; קטע זה היה איפוא הגורם המדרבן את שולם להביא את החיבור המלא, 'סדר הישיבה', אל תוך ספרו של זכות.

תוכן הקטע שהביא זכות ממבוא התלמוד זהה לתוכן הקטע השני שהביא שולם, אך לשונם שונה מעט זה מזה. השינוי, שעליו עמדו לפני שנים רבות, מעיד כי שתי הגירסאות הינן תרגום של מקור אחד שנכתב בשפה הערבית.⁶² ואומנם, במספר כתבי-יד של ספר מבוא התלמוד מצוי הנוסח כפי שהביאו זכות ולא כפי שהובא אצל שולם.

עובדה זו הובילה למסקנה, כי מה שהביא זכות הביא ממבוא התלמוד, ומה שהביא שולם לא ממבוא התלמוד מקורו, למרות שיצאו ממעיין אחד. אומנם גם הלסט שממנו

הבא: "עתיקא". כנראה שמעתיק כתב יד זה העתיק מכת"י אפומאדו, לאחר שנת שכ"ו וקודם לשנת תרכ"ד. וראה גם הערה לנספח א' ש' 17; בעמ' 79 ציין נויבאואר, בהערה 7: "יצא משם נסים אל ראש גולה", במהד' המודפסת: "נס"; בכת"י ניריורק דף 63 ש' 32: "יצא משם נסי על ראש גלות". סביר כי בכת"י E היה כתוב כפי שפיענח נויבאואר, ובכלל סמיכות האותיות "ם" "א" העתיקו המעתיק דידן ושולם: "נס".

61 על הזיקה שבין חיבור 'אלו המעלות' לבין חיבורו של נתן, ראה: עפשטיין (לעיל, הע' 57), עמ' תטו-תיו ולהלן ליד הערה 76: על הקשר של חיבור זה ל'מבוא התלמוד', ראה להלן. וראה: כהן (לעיל, הע' 14), שם, והערה 6 באשר לכותרת 'סדר דורות עולם', והציטוט מדברי שולם לעיל, הע' 58.

62 ראה: קאופמן, לעיל, הע' 3.

יוסף הלוי הנגיד בספרד, אולם בגלל עדויות שבגוף הספר, שניתוספו לציטוטים מחיבור זה בחיבורים אחרים, נוטים רבים ליחס את הספר לרב שמואל בן חנניה, נגיד במצרים במאה ה-12.⁶⁵

שניים מהקטעים בערבית, מחיבור נתן הבבלי, נכתבו בכתב-ידו של נתן בן שמואל ה"נזר", סופרו של שמואל בן חנניה הנגיד. אם אומנם נתחבר מבוא התלמוד על-ידי שמואל בן חנניה או בחוגים הקרובים לו, כי אז אפשר להציע הסבר כיצד נתגלגלו חיבור נתן הבבלי וחיבור 'אלה המעלות' לכרך אחד, במקור ובתרגום. כאמור, מעתיק חיבורו של רב נתן היה נתן בן שמואל החבר, שכינויו היו "אלשיך אבו אלטאהר עוז כל השרים פאר כל ישראל ראש כל הסופרים נזר הישיבה". עשרות מסמכים בכתב-ידו של נתן בן שמואל שרדו בגניזה. ביניהם אותרו שני קטעים הכתובים בלשון הערבית-היהודית, רוב שרידי של דף כפול, מחיבור רב נתן בן יצחק הכהן הבבלי; חיבור שהתחבר כמאתיים שנה לפני תקופת פעילותו של נתן בן שמואל הסופר.

הסופר בבית-דינו של רב שמואל בן חנניה הנגיד היה האישיות השנייה בחשיבותה כמעריך ההנהגה היהודית במצרים במאה ה-12. הנגיד היה ראש היהודים במצרים באותה תקופה וסופרו היה אחראי לפעולת בית-הדין, שהנגיד ישב בראשו. הוא דאג להעברת הנחיותיו של הנגיד לקהילות מצרים וסייע בפיקוח על עסקי הציבור והדת, לצד הנגיד. לנתן, שהיה רופא, היה גם מעין בית-מחסה לחולים סמוך לביתו. מעורבותו בענייני ציבור מתועדת במסמכים הרבים הכתובים בכתב-ידו או החתומים בחתימתו.⁶⁶

65 ראה: מ' מרגליות, ספר הלכות הנגיד, ירושלים תשכ"ב, עמ' 68–73; כהן (לעיל, הע' 14), עמ' 182 והערה 143. אלא שאין הדברים מסוכמים בסוגיה זו והם עדיין טעונים עיון לגופם, ראה לפי שעה: ש' אברמסון, "מן הפרק החמישי של 'מבוא התלמוד' לרב שמואל בן חפני", סיני, פח (תשמ"א), עמ' י: הנ"ל, "לתולדות נוסח סדר תנאים ואמוראים", עיונים בספרות חז"ל, במקרא ובתולדות ישראל, ספר יובל לפרופ' ע"צ מלמד, רמת-גן תשמ"ב, עמ' 224; הנ"ל, "מתורתו של רב שמואל הנגיד מספרד", סיני, ק (תשמ"ח), עמ' כב–כג. על שמואל בן חנניה הנגיד במצרים, ראה: J. Mann, *The Jews in Egypt and in Palestine under the Fatimid Caliphs, I–II*, New York 1970², I, pp. 228–233; גויטיין, חברה (לעיל, הע' 1), ב, מפתח בערכו: ש' אברמסון, "מכתב רב יהודה הלוי על עלייתו לארץ ישראל", קרית ספר, כט (תשי"ד), עמ' 133–144, 287; ד"צ בנעט, "תעודות מן הגניזה לחיי הקהילות במצרים", ספר היובל לא' מארכס, ניריורק תשי"י, עמ' עה–צג.

66 לתואריו, ראה: ג' אלוני, "רשימת נכבדים ותאריהם במצרים המאה ה"ב", ספונות, ח (תשכ"ב), עמ' קלב; לצוואות בכתב-ידו של נתן, ראה: ש"ד גויטיין, "צוואות ממצרים מתקופת הגניזה", שם, עמ' קיא–קכ (צוואת רעיייתו); עמ' קיג–קטו (צוואת ש"מ שנעשתה בביתו 1142); עמ' קכב–קכה (צוואה משנת 1143). נתן פעל בשנים 1122–1153 (גויטיין, שם, עמ' קיא, הערה 23). לקט קטעי מסמכים שנכתבו בידו ערך: גויטיין, חברה (לעיל, הע' 1), ב, עמ' 513 מס' 18, ושם איזכור שני הקטעים מחיבור נתן הבבלי בכתבי-ידו. על עדכון מחקרי גויטיין בעזרת הקטעים דיון, ראה: להלן, הערה 92; על מעמדו של נתן בהירארכיה של ההנהגה במצרים, ראה: גויטיין, שם, שם; מאן, יהודים (לעיל, הע' 65), עמ' 224–228. על משרת הסופר ראה: בן ששון, חידוש

משהו על הדיוקן הרוחני של נתן בן שמואל הסופר נוכל ללמוד מתוך התכתבותו עם רב יהודה בן שמואל הלוי (ריה"ל), המשורר וההוגה, בעת ששהה ריה"ל במצרים, בדרכו לארץ-ישראל. ריה"ל, שהתעכב תחילה באלכסנדריה, נענה להזמנת הנגיד שמואל בן חנניה לבוא אליו לקאהיר. כנראה שהזמנה זו או איגרת שנספחה אליה נכתבה על-ידי נתן החבר, שכן ריה"ל השיב שתי איגרות-שיר: האחת לשמואל הנגיד והאחרת לנתן בן שמואל. ארבעה שירים ייחד ריה"ל לנתן בן שמואל: האחד – "אבני נזר מתנוססות", מענה למכתב שנשלח לאלכסנדריה. בין שבחיו של נתן ציין ריה"ל: "קראו אברך לפניו, וספריו יגלו סתריו, ושמך נתן לעמו". השיר השני – "הפשט הזמן בגדי חרדות". בתחילת שיר זה יש תיאורי נוף מצרים לרוב, בהמשכו פירט ריה"ל את כל תחומי הביטוי שבהם פגש את נתן: ציר נאמן, פותר חידות, בעל סגנון שבחים מעולה, יודע מקרא ומדרש, ולצד אלה הוא מוכשר ליצירה ולכתיבה. בשיר השלישי והרביעי התייחס ריה"ל לנתן כרופא ואולי אף רמז להיותו בעל בית-מחסה לחולים. תשעה פיוטים מיצירת רב נתן בן שמואל פורסמו ובהם: סליחה, קינה לתשעה באב וקובץ קינות על מות אישה מיוחסת, בת גאון ממשפחת הכהנים, אולי רעייתו של נתן בן שמואל הסופר.⁶⁷ רב נתן בן שמואל היה אישיות רבת פנים, שעדיין לא לוקטו כל החיבורים שהעתיק כדי שהללו יעידו על תחומי התעניינותו. שכן ספק אם העתקת חיבורים אלה נעשתה לפרנסתו, למכירה לציבור. סביר, שכדרכם של אחרים בתקופה זו, העתיק את החיבורים שרצה לעצמו, לספרייתו, בקולמוסו שלו.

בעזרת חיבורים אוטוגרפיים וממצאי ספריות פרטיות נעשה מכבר ניסיון לשחזר את העולם התרבותי של יהודי מצרים בימי-הביניים. בחוגים של נתן דידן היו רופאים תלמידי חכמים, שבספריותיהם היו כתבי מדע והגות מוסלמית לצד מקורות הלכתיים וכתבי הגות יהודיים, וכן ספרות לסוגיה וחיבורי היסטוריה יהודיים בכלל. לדוגמה: סדר עולם רבה וזוטא, ספר יוחסין, איגרת רב שרירא גאון. כל אלה ואחרים מצויים ברשימות ספרים מאותה תקופה ובהעתקות שאפשר לזהות בהן את כתב-יד מעתיקן. העתקת חיבורו של רב נתן הבבלי, שאפשר לשייכה לתקופה זו, מיתוספת להתוויית העולם הרוחני של בן המאה ה-12.

הקשרים (לעיל, הערה 30), עמ' 190–194. בראש נספח א' להלן מופיע שם (בעלים של כתב-היד): [אלאמ]ש"ט...אלשיך אבו אסחאק בן, ואולי הוא מנכבדי מצרים בתקופה זו, ראה ההערה להלן, בראש נספח א. מסמך נוסף בכתב ידו, שטר שידוכין של שמריה השר בן נתנאל השר האדיר גדול הישיבה וסת אלחסן ברת אברהם השר האדיר, משנת 1149, שמור בארכיון המרכזי לתולדות עם ישראל (אינוונטר 2588); יפורסם וידון במק"א (תודה לד"ר ד' כהן ולגב' ה' אסולין על עזרתם בזה).

67 ח' שירמן, "המשוררים בני דורם של משה אבן עזרא ויהודה הלוי (ג)", ידיעות המכון לחקר השירה העברית, ו (תש"ו), עמ' רצא–רצו; על פטירתה ראה: גויטיין, צוואות (לעיל, בהערה הקודמת); הנ"ל, חברה, ב (לעיל, הע' 1), עמ' 113.

בעולם הרוחני המגוון של בני המאה ה-12 מצויות העתקות של חיבורים היסטוריים ונוצרים בו חיבורים היסטוריים; אלא שלו נתבקשו לתאר את מקומם במכלול תחומי ההתעניינות של בני החוגים המשכילים, היתה מצטיירת תמונה דומה לזו שמצאנו במאה ה-16. בני החוגים המשכילים התעניינו במקורות אלה, אם לקריאה ואם לצורכי בירורים בתחומי לימוד אחרים, אך לא ראו בתחום ההיסטוריוגרפי נושא ראשון במעלה. קדמו לו העיסוק בהלכה, בלשון העברית, בשירה העברית, בפילוסופיה היהודית, ברפואה ובמדע.⁶⁸

2. עדויות על מבנה הישיבה – מקור ותרגום

חלק מן הפערים, שבין חיבור נתן לבין המידע העולה ממקורות מקבילים, נובע מן התרגום הספרותי של החיבור הערבי. בחלק הסיפורי התבטא חוסר הדיוק בפרטים, במונחים ובתארים. רצף העלילה, הטעון אימות לגופו, נשמר.⁶⁹ בחלק הסיכומי מביא חוסר הדיוק לתיאור לקוי של פעילות המוסדות. הקטע החדש מחיבורו של נתן מצביע על פערים, שהם תולדה של השניים – של תרגום לא מדויק ושל תיאור לא מדויק של נתן, הנובע מהכרתו את המתרחש בזמנו בישיבת סורא.

68 ש' אסף, "רשימות ספרים עתיקות", קריית ספר, יח (תש"א), עמ' 281–272; R. Gotheil, "Tit-Bits from the Genizah", *Jewish Studies in Memory of Israel Abrahams*, New York 1927, pp. 155–157; ש' אברמסון, "רב יוסף ראש הסדר", קריית ספר, כו (תש"י), עמ' 95–72; גויטיין, חברה, ב (לעיל, הע' 1), עמ' 171–272; ג' אלוני, הספריה היהודית בימי הביניים, כרך המבוא, (בהכנה לדפוס. תודות למכון בן צבי ולדר' משה סוקולוב [עורך הספר] על שהרשו לי לעיין בחיבור קודם להדפסתו); J. Blau, *The Emergence and Linguistic Background of Judeo-Arabic*, Jerusalem 1981², pp. 19–27; ינון (מהדיר ומתרגם), ר' דוד בן יהושע מימוני, אלמרשד אלי אלתפרד ואלמרפד אלי אלתגר'ד, ירושלים תשמ"ז, עמ' 35–38.

היחסים שבין תחומי ההתעניינות השונים עולים מכל מפתח שנעשה לרשימות ספרים שנמצאו בגניזה: סיכום הדברים ורשימה ביבליוגרפית מצויים בספרו הנ"ל של אלוני. תמונה דומה עולה מתוכן הקטעים של חיבורים ששרדו בגניזה, מתוך קטלוגים ורשימות ארעיות בספריית שבתן מצויים הקטעים ומתוך עיון בחומר: ראה לדוגמה: גויטיין, חברה, א, עמ' 16–7, וכן הערתו של M.R. Cohen, *Jewish Self-Government in Medieval Egypt*, Princeton 1980, pp. 42–44. למרות שבחברה האסלאמית היתה רבה יותר המודעות ההיסטורית, עדיין תפס העיסוק בתחום זה מקום פחות מרכזי מתחומי היצירה האחרים. ראה סיכום הדברים: רוזנטל, היסטוריוגרפיה (לעיל, הערה 25) עמ' 30–53. וכן דורי (לעיל, הערה 33), עמ' 136–159 (מבוסס על מאמרו של הנ"ל, a – "The Iraq School of History to the Ninth Century – a Sketch", in: B. Lewis and P.M. Holt [eds.], *Historians of the Middle East*, London (1965), pp. 46–53).

69 ראה להלן, ההערות לנספח א: רובן בעקבות הערותיו של פרידלנדר למקור זה.

א. הדיין היוצא לקהילות: במקור הערבי היה כנראה תיאור מקוצר של הדיינים היוצאים ברשויות ראשי הישיבה. בתרגום העברי הסתפק המתרגם בציון העובדה, שראשי הישיבות נוהגים ברשויותיהם "כמו שנוהג ראש הגלות במקומות שלו שיש לו בבבל כמו שכתבנו למעלה".⁷⁰

ב. תשלום השוחטים: תשלום השוחטים לקופת ראש הישיבה היה רבע מת'קאל לכל שבוע, כפי שצוין הדבר בתרגום. אלא שכאן מובהר הדבר שאין הסכום נגבה בכל שבוע. לנוהל זה אולי התאים המתרגם את נוסחו: "ויש לדיין על הטבחים זוז בכל שבוע ושבווע".⁷¹ אלא שהם משלמים לפרקים לפי התחשיב של רבע מת'קאל לשבוע.

ג. פנייה לרשויות אחרות וישיבת ראש גלות: האפשרויות שיש לראשי הישיבות לפנות לאזורים שאינם מתחום רשותם לא צוינו בתרגום העברי, אך היה אפשר לשער מן האמור על ראש הגולה, כי זכות כזו עומדת לרשותם:

פעמים שיהיה לישיבת ראש גלות צוק הזמן ושולחים כתבים לכל קהילות ישראל ומודיעים להם עניים ולחצם וכל קהל וקהל שולחים להם מתנות לפי כח וכפי השגת ידן וכמו כן מנהג ראש ישיבת פומבדיתא בכל רשויותיו.⁷²

המתרגם קיצר כאן והעמיד את הדברים רק על "ישיבת ראש הגולה", למרות שבמקור שלפניו מפורטים איזורי הפנייה של ראש ישיבת סורא בעת מצוקה, ומתוארות פניות ראש גולה וראש ישיבת פום לאזורים האחרים.⁷³

הביטוי ישיבת ראש גלות המצוי בתרגום אינו מופיע בקטעים מן המקור הערבי המצויים בידינו לפי שעה, אך משמעותו לאור המקור ברורה. ישיבת ראש גולה היא ישיבת סורא. המתרגם היה נאמן למקור בהעמידו את סורא במרכז התיאור. מן האיזכור המפורש של "ישיבת ראש גלות", המצוי רק בתרגום, אין סיוע לטענה שהיו שלוש ישיבות בבבל: סורא, פומבדיתא וראש גלות. עדיין מצויות העדויות העקיפות לכך והידועות כי היה בית-דין גדול ליד ראש גולה.⁷⁴

70 המקור הערבי: להלן, נספח ב, ע"א, ש' 1–10; התרגום: נויבאואר סדה"ח, ב (לעיל, הע' 4), עמ' 87, ש' 1–2.

71 המקור הערבי: להלן, נספח ב, ע"א, ש' 11–12; התרגום: נויבאואר, שם, עמ' 86, ש' 3.

72 המקור הערבי: להלן, נספח ב, ע"א, ש' 13–18; התרגום: נויבאואר, שם, עמ' 87, ש' 3–4.

73 המתרגם ציין לכך בכתבו: "וכמו כן מנהג ראש ישיבת פומבדיתא בכל רשויותיו" וצ"ל בכל רשויותיהם [= של סורא ושל ראש הגולה], שהרי לרשויותיו אינו צריך לאישור מיוחד כדי לבקש. המתרגם אולי נגרר כאן אגב מה שהיה כתוב במקור ע"א, ש' 12–13, ואולי נגרר אגב הנושא והשאיר את המושא ביחיד.

74 על "ישיבת ראש גלות", ראה: ג' ליבון, "ה'גזירתא' בתקופת הגאונים ובראשית ימי הביניים",

תיאורים אלה, הנכתבים במחצית הראשונה למאה העשירית, מוצאים חיזוק מתוך מכתביהם של ראשי הישיבה בתקופה זו. המערכת הכלכלית שהיתה בעיראק סבלה הרבה ובכלל זה גם רשויות הישיבות. מכאן הפנייה של כל ישיבה אל האזורים המסוגלים לסייע לה. תהליך זה הינו תולדה של הקשיים הכלכליים ושל העובדה שהיו תקופות, שבהן ישיבה אחת היתה סגורה וזולתה זכתה בתשלומי הרשויות של האחרת.⁷⁵

בין כך ובין כך, תמונת ההקפדה על רשויות זכתה במקור הערבי לעדכון הנובע מן המציאות בסורא בעת שרב נתן שהה בקירבתה.

ד. המנהג הקדום לחלוקת הממון: בעניין חלוקת הממון מצוי במקור הערבי נוסח שונה בסגנונו. בנוסח העברי דילג המתרגם על הקטע המסביר את הנהלים הקדומים של חלוקה של ממון סתם. נוסח זה מצוי בתרגום העברי רק בחיבור 'אלה המעלות' השני. ומכאן חיזוק נוסף למוצע מכבר כי היו אלה שני חיבורים שונים שהועתקו יחד בראשית המאה ה-16. מכאן גם עדות עקיפה לכך שהתרגום של חיבור 'אלו המעלות' ושל חיבור נתן נעשו באותה עת. לכן חסך המתרגם את החזרה על ציון הנוהל הקדום, שכבר הביא בתרגום אלו המעלות.⁷⁶

במקור הערבי ציין רב נתן, כי לפניו נהגו לחלק את הממון הלא-מיועד שני שלישים לישיבה האחת (סורא) ושליש לאחרת (פומבדיתא). בימיו לא נהג מנהג זה, אלא נהגו

שנתון המשפט העברי, ה (תשל"ח), עמ' 98, הע' 21; והדיון אצל: "ברודי, "כלום היו הגאונים מחזיקים?", שנתון המשפט העברי, יא-יב (תשמ"ד-תשמ"ו), עמ' 304-307 (והע' 131, שם); ואומנם הם לא נתלו באיזכור זה אצל נתן הבבלי ואף לא בקטע מספר המקצועות: "מנהג בשתי ישיבות של נשיא ובישיבות של ראש גולה" (ש' אסף, ספר המקצועות, ירושלים תש"ז, עמ' מח), אלא בצינון: "שתי הישיבות", "תרתית מיתבתא" במקומות שונים. על בית-הדין אצל ראש גלות, ראה: ברודי, שם; אברמסון, במרכזים (לעיל, הע' 1), עמ' 10-11; אפשטיין, עיון (שם), עמ' 15-16; גרוסמן, ראשות הגולה (שם), עמ' 45-52. על זיקתה ההדוקה של ישיבת סורא לראש גלות, ראה בקונטרס 'אלה המעלות' השני, נויבאואר, סדה"ת, ב, עמ' 77; וכן שם, עמ' 83-84, 86 ש' 19, ולכן גם התרגום העברי של קטע זה ישיבת ראש גלות' הוסבר בדרך כלל כ'ישיבת סורא', ראה לדוגמה: E. Bashan, "Sura" EJ², Jerusalem 1971, p. 522; שוחט (לעיל, הע' 1), עמ' 71, והסיבות לכך עשויות להיות קשורות בזיקת ראשי גולה לישיבת סורא עוד מימים קדמונים, ראה: לוין, ארש"ג (לעיל, הע' 12), עמ' 91-93. על יישובים שנקראו בשם ראש גולה, אולי משום כפיפותם אליו, ראה: ש"ד גויטיין, התימנים, ירושלים, תשמ"א, עמ' 200-201, הערה 8. (סוגיה זו של כפיפותה הרשמית של יהדות תימן לרשויות בבל טעונה דיון לגופה, לאחר כינוס המקורות השייכים לה.)

75 על קשיי הישיבות והידלדלות אזורי הרשות, ראה: לעיל, ליד הע' 52-56; על פרקים שבהן היו סגורות ישיבות, ראה: להלן, הע' 100.

76 ראה לעיל, ליד הע' 61.

לחלוק את הממון בשווה בין שתי הישיבות. החיבור משקף אפוא מצב שבו פומבדיתא וסורא פועלות וסורא אינה סגורה. תיאור זה של נתן מתאים לתקופה שבין שנת 917 (מינויו של רב כהן צדק) לשנת 942/3 (פטירת רס"ג). קודם לשנת 917 נהגו לחלוק את הממון המגיע שלא בשווה. לאחר פטירת רס"ג נסגרה ישיבת סורא, ומשנפתחה שנית לא זכתה לקבל סכום שווה בתרומות הלא-מיועדות. החיבור משקף אפוא את המצב בישיבות בעת שנתן שהה בבבל וקודם לשנת 943; הוא נכתב מתוך לבבל, בעת שרב כלף כיהן במשרת גאון פומבדיתא.⁷⁷

ה. היושב לימין ראש הישיבה: במקור הערבי מוזכר בעל תואר נוסף בין נושאי המשרות בישיבה, היושב לימין ראש הישיבה. הוא תואר כדלהלן:

ולפי המנהג, גם הוא קדום, (בענין) הישיבה מימין לראש הישיבה, ונפטר (היושב) והניח בן ממלא מקומו, מושיבים אותו במקום אביו. לא ירד ממדרגתו, ולא יעלו מעליו ראש כלה אף על פי שהיה יותר ממנו במעט. כל זה ייקבע לפי המנהג.⁷⁸

בישיבת סורא, בזמנו של רב נתן, נהג לשבת אדם לימין ראש הישיבה כמחווה של כבוד לראש הישיבה. אם נפטר אדם זה, ירש בנו את מקומו, גם אם לא היה גדול בתורה. לקטע זה לא שרד זכר בתרגום העברי של החיבור.

לצד ימין נודעה חשיבות בתקופת המקרא וחשיבות זו מצאה לה גם ביטוי בעמידת הלוויים לשיר במשכן. אסף מן הלוויים עמד לימין הימין מבני קהת (דברי הימים א, ו:כד). לימין הכהן הגדול בעבודתו בבית-המקדש עמד סגן הכהנים;⁷⁹ ולפי אחת המסורות, יוחד מקום של כבוד לימין הנשיא בסנהדרין, לצדוק, וכדלהלן:

סנהדרין היתה בחצי גורן... הנשיא יושב באמצע וזקנים יושבים מימין ומשמאלו אמר ר' אלעזר בר' צדוק כשהיה רבן גמליאל יושב ביבנה אבא ואחר מימינו וזקנים משמאלו ומפני מה אחר יושב על זקן מימינו מפני כבודו של זקן.⁸⁰

לפי מקור זה ישב ר' צדוק לימין הנשיא ולימינו של ר' צדוק הושב אדם נוסף מפני כבודו של ר' צדוק. מסורות אלה מצביעות על המקום שלימין הנכבד, כמקום המעיד על כבודו

77 ראה לעיל, הע' 47; כשנפתחה סורא מחדש, לא זכתה לקבל חלק שווה בתרומות, ראה על כך: בן ששון, חידוש הקשרים (לעיל, הע' 30), עמ' 184 (והע' 40), 186.

78 נספח ב, ע"ב, ש' 20-17.

79 ראה: יומא לט ע"ב, נג ע"ב; ב"ק נד ע"ב; סנה' יט ע"א.

80 תוספתא סנהדרין ח א; וראה: ירושלמי, סנהדרין א ז (יו ע"ג) ודבריו של ל' גינצבורג, פירושים וחיידושים בירושלמי, ג, ניוארק תש"א, עמ' 206-220; ובפרט בעמ' 208-209.

של היושב – ר' צדוק לימין הנשיא, אחר לימין ר' צדוק. ואומנם ימין כמקום של כבוד נמסר במסורות התלמוד והאגדה הן כאשר לפמליה של מעלה, הן כאשר לאבות העולם והן כאשר להלכות דרך ארץ, שלפיהן ההולך לימין הרב הוא הגדול בתלמידיו.⁸¹ אומנם אין בכל המצוי במקורות המשנה והתלמוד תיאור שבו מופיע נושא תואר אב"בית-דין לימינו של נשיא הסנהדרין, ובכל זאת, בשאלות העתיקות של התורה, מקור שהתחבר בתקופת הגאונים קודם לחיבורו של נתן, צוין במפורש כאשר ישיבת ארץ-ישראל, כי: "אב בית דין מימין הגאון והשלישי משמאלו".⁸²

התיאור החדש, המצוי במקור הערבי של החיבור של נתן, עשוי להביא לזיהוי היושב לימין הגאון כאב"בית-הדין של הישיבה, אלא שאילו היה הוא אב"בית-הדין, היה רב נתן מציין זאת במפורש.⁸³ בקטע שצוטט לעיל מוזכר היושב לימין הגאון כעניין של כבוד, שרק בנו של בעל המקום יוכל לרשת מקום זה, אף אם הוא קטן בתורה לעומת החברים האחרים בישיבה. משמעות הישיבה לימין ראש הישיבה היא, אפוא, לכבוד לגאון ולכבוד ליושב. דוגמת סדר הישיבה בעת מינוי ראש גלות כשראש ישיבת סורא יושב לימינו של ראש הגולה ועל שום ישיבה זו נקראה ישיבת סורא ישיבה שלימין.⁸⁴ בכך דומה יעודו של המקום שלימין הגאון למתואר בתוספתא במסכת סנהדרין, כאשר למקום ישיבתו של צדוק ולצורך להוסיף אחר לימינו של צדוק.

מכבר הוצע לראות הבדל בין סורא לבין פומבדיתא בעניין מספר השורות שבישיבה, שבע שורות בסורא ושלוש שורות בפומבדיתא, ולהצביע על זיקתה של פומבדיתא לצורת הישיבה הארץ-ישראלית, כפי שזו מתוארת במשנה, בתלמוד ובתקופתנו,

81 ראה לעיל, הע' 79 וכן: ברכות ו"ע"א, כח ע"ב, סב ע"א; יומא לו ע"א; סוכה נב ע"ב; סנהדרין קח ע"ב.

82 י' רוזנטאל, "שאלות עתיקות בתנ"ך", *HUCA*, XXI (1948), חלק עברי, עמ' נב, ש' 10-13, ושם, עמ' ל-לו, מראי מקום לפרסומים הראשונים של קטע זה; ראה: S. Schechter, "The Oldest Collection of Bible Difficulties", *JQR*, XIII (1901), pp. 364-365.

83 כך הציע קרויס, לקורות הגאונות (לעיל, הע' 1), עמ' 262 וטען שהיתה מחיצה בין ראש הישיבה ואב בית דין לבין שאר חברי הסנהדרין, בלי להביא ראיה לדבריו. ומאידך מציין הגאון בתשובתו כי כתב את דבריו כאשר "יושבים לפנינו אב בית דין ואולופים וחכמים וכל התלמידים" (ראה: ב"מ ליון, אוצר הגאונים, ברכות עמ' 100; ולאחרונה ד' רוזנטל, "רבנן דסיומא" ובני סיומא), תרכ"ט מ' [תש"ם], עמ' 52). יש מקום להציע שאב בית דין הוא הראשון בדרא קמא, והוא המשנה בישיבה, ראש שורת נהרדעי, ראש משורה גדולה משלוש השורות שלישיבה, ראה: מאן, מקורות (לעיל, הע' 47), עמ' 103-104; בן ששון, שמואל הכהן (לעיל, הע' 15), עמ' 388-390, 401-403.

84 נויבאואר, סדה"ת, ב, עמ' 83 ש' 28 – עמ' 84 ש' 1 (ראה: להלן, הע' 86). סורא ישיבה שלימין, ראה: מאן, מקורות (לעיל, הע' 47), עמ' 72-73, והע' 24; הנ"ל, עניינים (לעיל, הע' 1), עמ' 164, 165 (והערה 59), 178, 280-281; ליון, ארש"ג (לעיל, הע' 12), עמ' 2; הע' 2; קרויס, לתולדות הגאונות (לעיל, הע' 1), עמ' 272-273.

בשאלות העתיקות.⁸⁵ הקטע שלעיל בדברי רב נתן מעיד אולי על חילוף נוסף בסדרים בין סורא לבין פומבדיתא גם במושב הגאון. בישיבת פומבדיתא היה המושב שלימין הגאון ריק, כפי שהעיד רב שרירא, שנהגו בעקבות הופעתו של אליהו הנביא בישיבת רב יוסף בר אב (היה גאון בשנים 814-816):

יומא חד אמר להו לרבנן כד סיב ואישטיף ארוחו ליה לגברא סבא דאתא ליה ולא חזו רבנן אדם וידעי דאליהו הוא וארוחו טובא והאי דמרוחין השתא בצד ימין מסטר ראשא מן ההוא מעשה.⁸⁶

תהא הסיבה לתופעה אשר תהא, בישיבת פום – לפחות מזמנים הזכורים לרב שרירא ועוד קודם להם – היה המושב שלימין ראש הישיבה ריק. אולי נהגו אף מנהג זה של הושבת אדם לימין ראש הישיבה, לכבודו של ראש הישיבה, בדומה לכמה מנהגים שהעידו על עדיפות סורא על פום. בישיבת סורא, שנהגו גינונים של כבוד בראשה ובישיבתה, הושיבו אדם לימין הראש. משיבת פומבדיתא נמנע אולי מלייסד מנהג זה, שיש בו כיבוד נוסף של ראש הישיבה, כפי ששם גאון לא נהג בפום בתחילה, וכדומה בדברים נוספים.⁸⁷ מסורות פום העדיפו לתלות את המנהג בכיבוד שכיבד אליהו את ראש ישיבתם, מאשר בנחיתות הישיבה שלהם.

ו. ירושת המקומות בישיבה: שלושה סעיפים באים בתיאורו של רב נתן את מקומות הישיבה: השוואת המקור לתרגום מחדדת את ההבחנה ביניהם:

(א) וזה סדר ישיבתם. ראש ישיבה עומד בראש ולפניו עשרה אנשים והיא נקראת דרא קמא ופניהם אל פני ראש הישיבה. והעשרה שיושבין לפניו ז' מהן ראשי כלות וג' חברים. ולמה נקרא שמם ראשי כלות שכל א' מהם ממונה על עשרה מן הסנהדרין והם הנקראין אלופים.
(ב) וכך היה מנהגם אם נפטר א' מראשי כלות ויש לו בן הממלא את מקומו יורש מקום אביו ויושב בו ואפילו היה קטן בשנים. וכך מן החברים כשיפטר א' מהם אם

85 י"נ אפשטיין (לעיל, הערה 1), עמ' 128-130.

86 ליון, ארש"ג (לעיל, הע' 12), עמ' 109-110. ר'ווח של מושב בין נכבד לבין היושבים לצידו נהג גם בטכס מינוי ראש הגולה: "וראש ישיבת סורא יושב לימינו ראש ישיבת פומבדיתא יושב לשמאלו ובנינם לבין ראש גלות מקום פנוי" (נויבאואר, סדה"ת, ב, עמ' 84 ש' 1-2). יתכן כי אל היושב לימין רש"ב התכוון כותב המכתב מקירואן באומרו "אבל דוסא ושמאל אין להם כלום" בחלוקת ממון המגבית. "ושמאל" בא כלשון לעג הפוכה לימין, שבו ישב אותו אדם שלא רצו לזכותו בממון; ראה: ש"ד גויטיין, "מגבית מאוחדת לישיבות בכל ועלייתו של הנגיד אברהם בן עטא", ציון, כז (תשכ"ב), עמ' 163-164, ש' 29 (מס' כתה"י עתה: ENA B2 Lam 126).

87 ראה הפרטים בקטעי אלה המעלות שנתעלתה בהם ישיבת סורא על ישיבת פומבדיתא, נויבאואר סדה"ת, עמ' 77-78.

היה בנו ממלא את מקומו יושב בו ואין אחד מהם דולג על מפתן חבירו ואם אינו ממלא מקום אבותיו והוא ראוי לישב באחת משבעה דרי יושב בה. ואם אינו ראוי לישב עמהם יושב עם בני רב ועם שאר התלמידים שהם כד' מאות איש. (ג) והשבעים סנהדרין שהם ז' שורות שורה ראשונה יושבת כמו שזכרנו ואחריהם עשרה עד ז' שורות ופני כלם אל פני ראש ישיבה וכל התלמידים יושבין אחריהם ואין אחד מהם מכיר את מקומו אבל הז' שורות כל א' וא' מכיר את מקומו ואין אחד מהם [יושב] במקום חבירו. ואם יהיה א' מהם מן הז' שורות גדול בחכמה מן האחר אין מושיבין אותו במקומו מפני שלא ירשה מאביו אבל מוסיפין לתת לו יותר מחוקו מפני חכמתו.⁸⁸

בקטע הערבי נוסף בסעיף (ב), סמוך לסופו, תיאור ירושת המקום שלימין ראש הישיבה (ייקרא להלן [ב 1]).

במוקד המחקר של מבנה הישיבות עמד קטע זה מחיבורו של רב נתן הכבלי, כדי לציין עד כמה הדוקה היתה שיטת המינוי המשפחתית. התיאורים המקובלים מצביעים על העדר אפשרות קידום למי שאינו מבני המשפחה שתפסה לה מקום בישיבה, ועל קידום למקום בכיר בישיבה גם את מי שאינו ראוי למקום זה, ולו משום שירשו מאבותיו. הביטויים: "אין אחד דולג על מפתן חבירו", "כל אחד ואחד מכיר את מקומו", "אין אחד מהם יושב במקום חבירו", "ומפני שלא ירשה מאבותיו" היו אבן פינה להסבר הקיפאון של ישיבות בבל, הנעוץ בשיטתן הארגונית.⁸⁹

בתיאור הישיבה פתח נתן במה שראו עיניו, ולכן כתב (בסעיף א): על שיגרת החיים שיש לאבות נושאי תפקיד בישיבה בנים ממלאי מקום, על התחזקות המשפחות בהנהגת הישיבה ועל ההכשרה הנאותה של הבנים למשפחות הראשים. ראשי הכלה, האלופים, אינם בהכרח מי שידעוניהם רבות משל זולתם בישיבה; כדבריו: "ויש אשר יהיו יותר מהם בידיעה", והאלופים זכו במקומם "לא על שום הצטיינות אלא משום שירשו את דרגת אביהם".⁹⁰ כאן כנראה נתן היה צריך לפנות ולהסביר כיצד יתכן הדבר, ולכן פנה מתיאור השיגרה להסברת עקרון הירושה של המקומות. המתרגם אומנם עמד על עיקרון זה, אך לא תרגם את המשפט הכללי על זכייה במקום שלא על-פי ההצטיינות, ולכן המעבר בתרגום בין תיאור השיגרה שבסעיף א' לבין עקרון ההורשה שבסעיף

88 נויבאואר, סדה"ת, ב' 87 ש' 15-27. מקור זה מובא בדרך כלל בספרות המחקר בקטע הממששש את המצבים השונים המתוארים בו.

89 ראה מחקריהם של גרץ, גינצבורג, אסף, בן-ששון (וכן להלן הע' 92), גויטיין וגרוסמן שצוינו לעיל, בהע' 1: ועתה גם: ד' רחנטל, "לתולדות רב פלוטין גאון ומקומו במסורת ההלכה", שנתון המשפט העברי, יא-יב (תשמ"ד-תשמ"ו), עמ' 595-598, 624-637.

90 נספח ב, ע"ב, ש' 11-12.

ב' פחות מובן. במקור הערבי נוסף הקטע המתאר את ירושת היושב לימין ראש הישיבה - (כ) ובכך מתחדדת האבחנה בין תיאור ירושת המקומות לבין החזרה לתיאור הפעילות השיגרית שבשבע השורות. בקטעים שצוטטו לעיל יש להבחין בין שני מצבים: האחד - ירושת הבנים את מקומות אבותיהם בישיבה (ב) (כ); השני - מבנה הישיבה ואפשרויות הקידום בה בזמן שיגרה, קודם שהתפנו מושבים בגין פטירה (א) (ג).

לפי הנוסח העברי, בזמן שנפטר חבר בישיבה, העדיפות הראשונה לירשת מקומו תהיה לבנו 'ממלא מקומו' (בן שהוא בעל כושר לימודי מתאים; יוסבר להלן, סעיף ז'). אם נמצא בן כזה, ואפילו הוא קטן בשנים לעומת אחרים בישיבה, יתמנה למקום אבותיו. במקרה כזה לא ידלגו חברי הישיבה איש על מפתן חברו, מפני שהבן יורש את מקום האב והיושבים יישארו במקומותיהם. אך אם הבן לא התאים לרשת את מקום אביו, מפני שאינו ממלא את מקום אביו, יפנה לשבת באחת השורות האחוריות, המתאימה לו, ומקומו של האב יהא פנוי לחבר המתאים ביותר. במקרה זה, סביר להניח כי כל מי שישב ממושביו של המתקדם והלאה, יעבור על מפתן חברו ויקודם בישיבה. אפשרות הקידום תלויה בראש ובראשונה בקשר המשפחה, אך אם לא יימצא מועמד מתאים במשפחה, יקודם המוכשר מבני הישיבה למקום המתאים לו. בדומה לנהוג בסנהדרין:

היו צריכין לסמוך סומכין מן הראשונה אחד מן השניה בא לו לראשונה ואחד מן השלישית בא לו לשניה ובוררין להן עוד אחד מן הקהל ומושיבין אותו בשלישית ולא היה יושב במקומו של ראשון אלא יושב במקום הראוי לו.⁹¹

בנוסח הערבי של החיבור ניתן יתר דגש לידיעותיו ולהצטיינותו של היורש. אם נפל הבן 'ממלא מקום אביו' במעט מאחד מן החברים האחרים, יוכל ראש הישיבה לפי שיקול דעתו למנות את אחד מחברי הישיבה, ולא את הבן, למקום האב, זאת למרות שהמוכשר יותר לא ירשה מאבותיו. יצוין כי העדיפות הראשונה היא עדיין לבן ה'ממלא מקום', אך כשזה אינו מתאים, יזכה המוכשר במקום הנכבד. המתרגם פישט איפוא את רעיון הירושה, בדלגו על זכות ההכרעה שניתנה לראש הישיבה ועל העדיפות היחסית בלימוד, שהיו המפתח להכרעה באשר לקידום במקומות. אך עיקר הדברים נשתמר בתרגום, והוא שהמקומות אינם חסומים בפני מוכשרים. להיפך, כדאי לו לתלמיד להצטיין בישיבה אף אם אינו בר אבהו, ואז יזכה בשניים: בחוק יתר, מיד ובמקום עדיף, כאשר ייפטר מי מראשי כלה. גם על בן האבות יש להצטיין, שאם לא כן הוא עלול לא לרשת את מקום אבותיו.

עתה, לאחר שדן בירושת המושבים של ראשי כלה, חברים ומושב הכבוד שלימין

91 משנה, סנהדרין ד, ד.

ראש הישיבה, רב נתן שב לתיאור הישיבה בימי שיגרה ובירחי כלה (ג). הוא שב לשורה הראשונה, שעזב אותה לצורך תיאור מנהגי הירושה, ולשש השורות שאחרי הראשונה, שאף בהן "כל אחד ואחד מכיר את מקומו", כדי להסביר את צורת הפעילות של הישיבה: בדרך כלל ישבו החברים במקומות שירשו מאבותיהם, אם נמצאו מתאימים להם, כפי שתיארנו לעיל. וכך נוסח הדבר במקור הערבי: "לא על שום הצטיינותם אלא משום שירשו את דרגת אביהם". פיצוי ועידוד למוכשרים שלא השיגו מקום טוב יותר היה בהוספת שכר וכבוד.

סביר להניח כי הביטוי 'מכיר מקומו' היה גם במקור הערבי, כשם שהביטוי 'ממלא מקומו' נמצא במקור הערבי – שניהם שאולים מתיאור הפעילות של הסנהדרין במקורות הקדומים ורב נתן עשה בהם שימוש, כיוון שמושגים אלה היו שגורים על כל פה בפעילות היומיומית של הישיבה בבבל. בימי שיגרה אלה, כשלא התפנה מקום בשורות, אפילו המוכשר שבבני הישיבה לא היה יכול להתקדם, כיוון שהמינוי למושב הוא מינוי לחיים. ומכאן התיאור של תחליפי התמריץ בעת שיגרה: "ואם יהיה א' מהם מן הז' שורות גדול בחכמה מן האחר אין מושיבין אותו במקומו מפני שלא ירשה מאביו אבל מוסיפין לתת לו יותר מחוקו מפני חכמתו". הניסוח המכליל "מפני שלא ירשה מאבותיו" אינו הגדרה הבאה למנוע מבעל יכולת אינטלקטואלית לתפוס מקום היאה לו, בעת שהתפנה המקום, אלא למנוע שינוי מקומות בעת התכנסות הישיבה, שכל חבריה חיים. בעיתות שיגרה, כשתתכנס הישיבה וכוחו של פלוני יגבר על כוחו של אלמוני, לא יוכלו לקדם את התלמיד העדיף.

לאור נתונים מעודכנים אלה, ראוי לשוב ולבחון את הנהגת הישיבות ואת כוחה של ירושת אבות, כפי שזו מתבטאת בדברי רב נתן ובתיעוד היסטורי מקביל, מתקופת הגאונים.⁹²

ז. 'ולד ממלא מקומו': המושג 'ממלא מקום', המצוי במקורות קדומים יותר, אינו שגור במקורות מקבילים מתקופת הגאונים. אין פלא שהמושגים הטכניים המופרכים מכבר, דוגמת: ראש ישיבה, ראש גולה, ראש כלה, סופר וחבר, כתובים בלשון הטכנית המיועדת להם גם בתוך המקור הערבי. המושג 'בן ממלא מקום' הוא החדש במקור זה.

92 'ממלא מקומו' ראה: להלן סעיף ז'; 'מכיר מקומו' ראה: משנה, סנהדרין ד, ד; וראה גם אצל אפשטיין (לעיל, הע' 1), עמ' 124. סביר להניח כי כיוון שגויטיין הכיר את קטע המקור המובא להלן כנספח ב (ראה: חברה, ב [לעיל, הע' 1], עמ' 513, מס' 18), צייר הוא בצדק את תמונת הקידום בישיבה ככרוכה בדיעותיו של המועמד, בקדימותו ובזמינותם של מקומות, וכמבואר בהרחבה בעמודים כאן, אלא שהצניע את מקומו של ייחוס המשפחה בקדימות זו (ראה: גויטיין, חברה, ב [שם], עמ' 198–199, 201 [ליד הערה 15]; והשווה: ח"ה בן ששון, "דרך חדשה לעולם הגניזה", ציון, מא [תשל"ו], עמ' 35–36).

ביטוי זה מופיע במקורות קדומים, במדרש, הלכה ובתלמוד בהקשר לירושת בנים את מקום אבותם במשרות: מלוכה, ראשות סנהדרין וחברות בסנהדרין.

בדיון הגמרא בהורשת המלוכה בדרך של משיחה, או הורשה ללא משיחה, מובאת הדוגמה של יהורם, שהוא הבכור והוא מלך: "יהורם ממלא מקום אבותיו הוה יהויקים לא ממלא מקום אבותיו הוה"⁹³ ולכן היה צריך למשוך את יהויקים, שהיה צעיר מיהורם, וממלא מקום אבותיו. משמע: הוא היה הבן המיועד לרשת את מקום אבותיו. מדוגמה זו לומדת הגמרא על מעשהו של רבי, שהוריש לבנו שמעון את משרת החכם בסנהדרין ולבנו גמליאל את משרת הנשיא, והיה עליו לצוות על המינויים מן הסיבה המפורטת בגמרא: "ההוא [=יהורם] ממלא מקום אבותיו הוה ורבן גמליאל אינו ממלא מקום אבותיו הוה, ורבי מאי טעמא עבד הכי נהי דאינו ממלא מקום אבותיו בחכמה ביראת חטא ממלא מקום אבותיו הוה"⁹⁴. יהורם נחשב לממלא מקום אבותיו כתיאור ייעוד, כבן יורש: רבן גמליאל מתואר כממלא מקום מצד תכונותיו. אלא שעדיין אפשר שהשתמשו בבבל במושג טכני מחיי הסנהדרין 'ממלא מקום אבותיו' והטעינו אותו תוכן. עניין נוסף, שבו הובא 'בן ממלא מקום אבותיו' בתלמוד, הוא בדיון במסורתו של ר' יוסי לפני רבי בעניין הטמנת חמין בשבת. ר' ישמעאל, היושב לפני רבי, מביא את מסורת אביו, ורבי מקבל אותה כאילו נאמרה מפי אביו, עם סמכות זיקנתו שהיתה לו קודם פטירתו. הדברים נשמעו והתקבלו מן הבן משום ש"ר' ישמעאל בר' יוסי ממלא מקום אבותיו הוה"⁹⁵ ביטוי המעיד על ירושת מקום ועל מינוח טכני המיוחד לה.

בקטע שלפנינו בחיבור נתן הבבלי, יוכל אמנם 'ממלא מקום אביו' להיות תיאור התכונה המאפשרת לבן לרשת את מקום אביו: ידיעות ויכולת לימוד, ואז יהיה זה שימוש במושג שאול מתיאורי התלמוד והוא הולך ומפרט מיד את תיאור מהותו של המושג. המקור הערבי, מקרב את הסברה, שבן ממלא מקום אביו משמעו, הבן שיועד מסיבות משפחתיות ואחרות לרשת את מקום האב. דוגמת המצוי בתקופת התלמוד בבית רבי ובבית רבי יוסי. תנאי זה הוא הראשון, שכן אם אין מי שיועד לרשת את תפקיד האב, יש לצפות למתח במשפחה ויש לצפות ליתר התנצחות בישיבה על אותו מקום.⁹⁶ המתח יוכרע על-ידי ראש הישיבה לפי איכות המתמודדים על מקום הנפטר. הקפדה בהסדר ירושת משרות אינה רק נחלה של המקורות העבריים הקדומים. תופעה זו מצויה במשרות הבכירות בחברה המוסלמית, אלא שכשם שהביטויים: היושב

93 הוריות יא ע"ב.

94 כתובות קג ע"ב.

95 שבת נא ע"א.

96 על ייעוד שכזה והסכמים הכרוכים בו במשפחות ראשי הישיבה, ראה: גרוסמן, ירושת אבות (לעיל, הע' 1), עמ' 193–194, 201–204; בן ששון, חידוש הקשרים (לעיל, הע' 30), עמ' 178, 189–190; הנ"ל, שמואל הכהן (לעיל, הע' 15), עמ' 400–401; רוזנטל (לעיל, הע' 89).

את דרך פעולתן של הישיבות;¹⁰¹ אך הן מסגרת הפעילות של הישיבות כסנהדרין והן תיאור המבנה של מוסדות ההנהגה בבבל שבים ומאומתים לאור ממצאים מאגרות הגאונים ותעודות התקופה.¹⁰² חיבורו של נתן יוכל אפוא לשמש מסגרת ובסיס לתיאור התקופה והכוחות הפועלים בה, למרות שדקדוקי הפרטים מעודכנים מדי פעם. באלה ביקשנו להמחיש את יתרונו של המקור הערבי להבהרת פרטים לדרך פעולתם של מוסדות ההנהגה המרכזיים בתקופת הגאונים, אך גם לדרך פעילותם של המוסדות המתועדת בתלמוד. השוואת המקור לתרגום בקטעים אלה מעמידה על דקויות והוספות שיש במקור ואין בתרגום ומקנה סמכות לתרגום, שהעמיד על עיקרי הדברים ושמר על כוונת המחבר.

לאחר שנתבררו מגמת המחבר, אופיו של החיבור ומבנהו, אפשר להציע מעין כללים לעבודה בחיבורו של נתן הבבלי:

- (א) איתור פרטים נוספים שאמורים היו לסייע למגמת המחבר בחיבורו. פרטים אלה טעונים אימות בהיותם חשודים בחשד שעוצבו לצורך השגת מגמות המחבר.
- (ב) עדכון וחיזור תיאוריו של נתן הבבלי, לאור מקורות מקבילים על קורות מוסדות ההנהגה בבבל ועל דרכי פעולתם.
- (ג) בחינת תקפותם של התיאורים הכלליים, לאור הידיעה שניסוחים אלה הם תולדה של אירועים חד-פעמיים, שהגיעו לידיעת נתן, והוא הקנה להם את המימד הקבוע.

- 101 ראה לדוגמה את שציין אסף, תקופת (לעיל, הע' 1), עמ' רנו-רס, באשר לדרך התשובה שהשיבו הגאונים לשאלות שנשאלו: אשר לדרך גביית חובות הרשות, ראה התיאור של בן זמנו של נתן על הידלדלות אזורים אלה והתמוטטות המערכת, לעיל, הע' 10, 53: על העובדה, שתיאורי ההכתרה שהביא מתאימים לסכס מסוים שראה, עמדו חוקרים מכבר, ראה: ברון, היסטוריה דתית (לעיל, הע' 31), עמ' 150-151 והפניותיו, שם: בזמן שנתן כתב את דבריו, סורא לא קיבלה אפילו את המחצית מן התרומות האנונימיות, ראה על כך לעיל הע' 77: על מקרים חריגים, שבהם מי שאינם בני אבות זכו לכס ראש כלה, יעידו רב סעדיה גאון ורב אהרון, כלף בן יוסף הכהן אבן סרגאדו.
- 102 ראה הסענות באגרות הגאונים: בן ששון, שברי איגרות (לעיל, הע' 30), עמ' 180-181, 188. כך הוא גם בפתחות לאגרותיהם ולתשובותיהם, שבהן מתוארת הישיבה כסנהדרין ובית-דין גדול, נמנים בעלי התפקידים ומתוארת מסגרת הישיבה-הסנהדרין. ראה: גויטיין, תברה (לעיל, הע' 1), עמ' 5-17, 195-205 (עם השוואה לתקופה מאוחרת יותר ולאזורים המרוחקים מבבל); מאן, תשובות (לעיל, הע' 56), עמ' 467-472, 10, 335-361: הנ"ל, מקורות (לעיל, הע' 47), לרוב בפרקים שבחלק II, עמ' 63 ואילך: אך גם עמ' 195-199 וכן הפרטים שהעמיד עליהם אברמסון במרכים (לעיל, הע' 1), עמ' 43-46. אפשר להרחיב הרבה בסוגיה זו בדוגמאות ובמקבילות וכן להצביע על היקלטות התפיסה שהישיבה עומדת במקום סנהדרין בקהילות התפוצה. ראה לסיכום הדברים: בן ששון, קשרים (לעיל, הע' 27), עמ' 32-33.

לימין, מלך, מכיר מקומו ועובר על מפתן, מצויים במקורות המתארים את המוסד המקביל לישיבה בתקופות קדומות, כך מצוי גם המושג 'בן ממלא מקום אביו' באותם מקורות, ומהקשריו כאן מסתבר שהמושג לא עבר שינויים מרובים. ביטויים מסוימים בחיבור רב נתן עשויים להתבאר לאור מקורות תלמודיים וביותר יוצאים נשכרים תולדות המוסדות המרכזיים של ההנהגה היהודית. חיזוק נוסף ניתן אפוא לטענה, המוכחת מפרטים רבים אחרים, שיותר משקלטה המערכת הארגונית היהודית מדוגמאות המימשל שבחברה המוסלמית, באה היא לעולם של ימי הביניים עם משנה סדורה משלה ועם דפוסי התארגנות מוצקים ו'זקנים'. מוסדות אלה, אם יוכחו את חיותם ואת כושר הנהגתם, יזכו באמון הציבור היהודי גם בזכות תוקף הקדושה שלהם, ששורשי עמוקים.⁹⁷

ניסוחו הכולל של נתן את דרך פעולת הישיבות וראשי הגולה הקנה תחושה כי תיאורו משקף מצב מתמשך על פני דורות והיו שביקשו להחיל את תיאורו של נתן גם על מוסדות הלימוד וההנהגה בבבל בתקופת התלמוד.⁹⁸ הטענה, כאילו המוסדות בבבל התמידו בפעילותם מתקופות קדומות ברצף ובמלאו היקף הפעילות, מנוסחת בראשית המאה התשיעית בחיבורו של פרקוי בן באבוי: "ואותן ב' ישיבות לא ראו לא שבי ולא שמד [ולא שלל] ולא שלט בהן לא יון ולא אדום".⁹⁹ טענה זו אינה נכונה אפילו לתקופה היציבה של החיים תחת שלטון האסלאם. רב שריא דיווח באיגרתו על סגירת הישיבה לפרקי זמן שונים.¹⁰⁰ בדומה לזה מצויים אי-דיוקים גם באשר לפרטים אחרים המתארים

97 ראה על כך טענתו העקרונית של גויטיין (כנגד אשתור), ש"ד גויטיין, "חיי הציבור היהודיים לאור כתבי הגניזה", ציון, כו (תשכ"א), עמ' 170-179: דומים לכך ממצאי בחינת המעמד והתפקיד של סופר הישיבה בזיקתו למורשת המוסדות היהודיים לעומת המוסדות המוסלמיים (בן ששון, חידוש הקשרים [לעיל, הע' 30], עמ' 190-194), וכך הוצע הדבר כאחד מקווי האפיון של ימי הביניים היהודיים: ח"ה בן ששון, תולדות (לעיל, הע' 1), עמ' 15-17: הנ"ל, רצף ותמורה (לעיל, הע' 42), עמ' 363-365, 376-377.

98 מצב המתמשך לאורך תקופת הגאונים ראה העבודות שצויינו לעיל, בהע' 1: האפשרויות להחיל את תיאוריו של נתן גם על תקופת התלמוד ראה: אסף, לעיל, הע' 1: D. Goodblatt, *Rabbinic Instruction in Sassanian Babylonia*, Leiden 1975, pp. 35ff. גפני, "ישיבה ומיתבא", ציון, מג (תשל"ח), עמ' 12-14, 37: ד' גודבלט, "התפתחויות חדשות בחקר ישיבות בבבל", ציון, מו (תשמ"א), עמ' 14-16: וכן גפני, "הערות למאמרו של ד' גודבלט", שם, עמ' 52-53, 56: ראה הפניותיהם בהערות למחקרים נוספים וכן: D. Sperber, "On the Unfortunate Adventures of Rav Cahana" in: S. Shaked (ed.), *Irano-Judaica*, Jerusalem 1982, pp. 89-91.

99 ב"מ ליון, "משירי הגניזה", תרכ"ב, ב (תרצ"א), עמ' 395-396: וראה על יחסיות ערכם של המקורות, אצל: עפשטיין, מקורות (לעיל, הע' 57), עמ' תי-תיס: וג"ד כהן במבוא למאן, מקורות, א (לעיל, הע' 47), עמ' XL-XLI.

100 ראה: ליון, ארש"ג (לעיל, הע' 12), עמ' 99, 105, 115, 117, 118: ומאן, עניינים, ה (לעיל, הע' 1), עמ' 170-177 (ושם ההפניות למאמריו האחרים בנידון זה).

מירב המאמץ במחקר חיבורו של נתן הושקע עד עתה בליבון הפרטים השונים, הסיפוריים והסכמניים, שבחיבור, לעומת מידע העולה ממקורות מקבילים. מחקרים אלה הולידו את הספקנות בנתן כמחבר מדייק, מחד גיסא, וכיצרו את מעמדו בציירו תמונה כוללת של מוסדות ההנהגה בבבל, מאידך גיסא. עיקר הדברים כאן הוקדש לבירור מגמותיו של נתן המשתקפות במבנה חיבורו.

חיבור רב נתן שלפנינו הוא חיבור בן המאה העשירית, המשקף את השתלבות היצירה היהודית ביצירה הנהוגה בארצות האסלאם. החיבור בנוי לפי אמות המידה הספרותיות שהיו מקובלות בחיבורים היסטוריים מקומיים והוא משרת מגמה מרכזית שעמדה לנגד עיני המחבר. לאור שני נתונים אלה ידע המעיין בחיבור לקמה אפשר לצפות בחיבור זה ולקמה אין לצפות בו. אמינות ודייקנות אינן יעד ראשון בחיבור מגמתי, אך מאידך גיסא אין לצפות שהמחבר יעוות מציאות שהיא מתאימה לתיאוריו. ולכן, פרטים בסיפורי המעשים שבחיבור טעונים אישוש ותיקון ממקורות מקבילים, בעוד שהסברים לתופעות, שיקלול כוחות גלויים וסמויים בפולמוסים וחלקי התיאור המסכם, ראויים להמשיך ולשמש יסוד לכל תיאור של בבל בתקופת הגאונים.

נספחים

נספח א – TS Misc. 35 (Loan)48

מקור

ע"א

- בשוליים עליונים: פז' לנעילה וכל דינם [מבקר עד ערב.
מתחת, בקולמוס אחר: [אלאמ]שאטי. [הא ו] [אלשיך אבו א]חאק בן
1 [ק מן אכבאר כגדאד ממא חדת כעצה
2 [ראס אלנ]לות עוקבה אלדאוודי אלדי כאן וצל אלי אפריקיא
3 [אלרי]אסה סנין כתירה לם יקף עלי כמיתהא וולי כהן צדק בן יוסף ישיבה
4 בפמבדיתא והי אלאנבאר פי איאמה מתל ד' סנין אלי אן וקע בינהמא
5 אכתלאף ושרור עלי כבר <רשות> כראסאן ודלך אן רשות כראסאן פי אלקדים

תרגום

ע"א

- 1 [מן ההיסטוריה של בגדאד ממה שסופר לו במקצת
[ראש ג]לות עוקבה הדווידי אשר הגיע לאפריקיא
3 [את הראשות שנים רבות לא עמד על כמותן והתמנה כהן צדק בן יוסף על הישיבה
4 בפמבדיתא והיא אלאנבאר. בימיו בערך ארבע שנים עד אשר פרצה ביניהם
5 מחלוקת ומריבה בגלל רשות כראסאן. וזאת כי רשות כראסאן לפנים

ע"א

ש"ע

- הערותיו של פרידלנדר צוינו בשמו [פ].
אלאמשאטי – בני משפחת רב חננאל מחותנו של הרמב"ם. ראה עליהם: א' שטראוס (אשתור),
תולדות היהודים במצרים ובסוריה תחת שלטון הממלוכים, ירושלים תש"ד, עמ' 243; ב'
ריצ'לר, "כתובות חדשות מבית הכנסת של הירושלמיים בפוסטאט", עלי ספר, ה
(תשל"ח), עמ' 184; ש"ד גויטיין, "ר' חננאל הדיין הגדול ב"ר שמואל הנדיב, מחותנו של
הרמב"ם", תרביץ, ג (תשמ"א), עמ' 395. השם אברהם מופיע כמה פעמים בין בני משפחה זו,
יש מהם שהיה בן זמנו של נתן בן שמואל הנזר והוא "אברהם הזקן הנכבד", אביו של חננאל.
2 עוקבה הדווידי – על פרשה זו ראה תיקונו של מאן, עניינים, ה, (לעיל במאמר, הע' 1)
3 כהן צדק בן יוסף – בגירסה העברית, בטעות, ורב יוסף או מר רב יוסף [פ].
4 אנבאר-פומבדיתא – ראה סיכומו של ברוך, סעדיה (לעיל במאמר, הע' 1), עמ' 31-32, הע' 51.
4 ארבע שנים – בגירסה העברית מ' שנה; אולי המתרגם קרא בטעות ארבעים במקום ארבע [פ].

6 לפמבדיתא ומן ענדהא יכרנ' אליהא דיין ונמיע קבאלה אמואלהא אלי
7 פמבדיתא תצל פאראד עקבא יכרנ' אליהא דיין מן קבלה לימלכהא
8 ויסתאתר באמואלהא לנפסה דון פמבדיתא פדאפע פי דלך כהן
9 צדק ראש ישיבת פמבדיתא וכאן מן אנצאר כהן צדק עליה יוסף
10 בן פינחס וכתנה זוג אבנתה נטירא אבו סהל ואסחאק מע בעץ'
11 ונ'ה אלבלד אלי אן נפי עקבא אלי מוצ'ע יסמא קרמיסין בלף בנדאד
12 כה' איאם פי שריקיהא ממא ילי טריק כראסאן וכאן עמרם בן שלמה
13 [ר]אש ישיבת סורא פאקאם עקבא בקרמיסין שהור אלי אן כרנ' אל
14 [ס]לטאן מן בנדאד מתנוהא אלי קרמיסין ודלך אן פיהא אתאר אלי אל
15 [אב]קאל ואמאי ותמאר ונמיע ועפראן בנדאד מנהא יאתי כארנ'הא

6 לפמבדיתא וממנה יצא אליה דיין וכל המיסים מנכסיה אל
7 פמבדיתא גייעו. אך עוקבא רצה להוציא אליה דיין מטעמו כדי למלוך עליה
8 ולקחת את הכנסותיה לעצמו בלבד תחת פמבדיתא. אך מחה על כך כהן
9 צדק ראש ישיבת פמבדיתא. והיו מתומכי כהן צדק כנגדו: יוסף
10 בן פינחס וחתנו, בעל בתו, נטירא אבו סהל ואסחאק יחד עם מקצת
11 פני הארץ, עד שהוגלה עקבא אל מקום הנקרא קרמיסין, מחוץ לבנדאד
12 מרחק חמישה ימים למזרח בדרך הלאה לכראסאן. והיה באותה עת עמרם בן שלמה
13 ראש ישיבת סורא. ושהה עקבא בקרמיסין חודשים מספר עד שיצא
14 הסלטאן מבנדאד (אל) מקום טיולים אל קרמיסין שכן שם מצבות וכן
15 גני ירק ומעינות ו(עצי) פירות וכל הזעפרן של בגדאד משם יבוא. ומחוצה לו,

8-6 שורות אלו קוצרו בתרגום העברי. חסר: עניין הוצאת הדיין, כדי למלוך עליה. המסים
וההכנסות תורגמו 'הנאה', ראה ביטוי דומה אצל רב ישראל בן רשב"ח באיגרתו מכת"י מוצרי
מס' [L8=] Ia.8 ע"א, ש' 25 (ש' אסף, "מכתב רב ישראל גאון", תרכ"ב, ב [תרצ"א], עמ' 330,
הע' 13: ופרסמו גם: מאן, מקורות, א [לעיל, במאמר הע' 47], עמ' 177-179.
10 בעל בתו ... אבו סהל ואסחאק - חסר בעברית: ראה עליהם אצל: מאן, עניינים, ה (לעיל
במאמר, הע' 1), עמ' 148-149, 154.
12 בדרך הלאה לכראסאן - חסר בעברית [פ].
13 חדשים מספר - חסר בעברית [ב].
14 הסלטאן מבנדאד - בעברית רק המלך. הקריאה 'מלך בבל' בטקסט המודפס של הסיפור
מצביעה על כך שהעורך לא ידע שבבל היתה בגדאד [פ]. וראה על כך הערת גינצבורג, גאוניקה
(לעיל במאמר, הע' 1), א, עמ' 27, שיש לקרוא "המלך בבל" ומשמעו שיצא המלך מבבל כפי
שחיוב בעברית. בכת"י גיריורק (לעיל במאמר, הע' 60): "עד שיצא המלך לטייל".
14 מצבות-אתאר - לא תוגם לעברית.
19-14 תיאור קרמיסין - כרמנשאה - ראה בגוף המאמר, לעיל. על צורת הגיית השם, ראה פרידלנדר,
שם, עמ' 758 הע' 1.

16 [א]לי נצף מיל מוצ'ע יסמא שפראן לה מגלם מעלק קדר קאמתין מנקוב
17 [באל]צפה פיה צורה כסרא וצורה סירין נאריתהא זמן אספלה פי וטא
18 [צו]רה פרם מנקוב איצא והו כאוי ויכרנ' מן אלנכל מא ידכל מן פאה
19 ויכרנ' מן דנכה פכאן אלסלטאן ירכב אלי אלמוצ'ע פי כל יום פאכד
20 נפסה עקבא באלוקוף אמאמה ואלדעא לה פאול דעוה דעא לה
21 אסתטרפהא כאתב אלסלטאן פזמהא ענד נפסה פאד כאן באלגר דעא
22 איצא [בד]עא לא ישובה אלאול פז[ם] דלך אלכאתב פאקאם עלי הדא
23 [סנה] כאמלה והו פי כל יום ידעו כדעוה לא תשכה גיראה ואל <כאתב>
24 זם ג[מיע]הא פכעד סנה דכר אלכאתב כברה ללסלטאן ואנה

16 בערך חצי מיל, מקום הנקרא שפראן ובו מושב קיר תלוי, בערך שתי קומות. חצוב
17 כמדף אבן (הנשען על קשתות) ובו כדמות כסרא ודמות סירין פלגשו. ונמוך יותר במבנה
התחתון
18 דמות סוס, חצוב גם כן, והוא חלול. ויצאו מן ההר מים יכנסו מפיו
19 ויצאו מזנבו. והסלטאן נהג לרכוב אל המקום (הזה) בכל יום וגמלה החלטה
20 בלב עקבא להעמיד עצמו לפניו ולברכו. והברכה הראשונה שבירכו,
21 חשבה סופר הסלטאן למעודנות, וכתב אותה לעצמו וכאשר היה מברך מחדש
22 הברכה לא היתה דומה לראשונה. ושמר זאת הסופר. ונמשך (הדבר) כך
23 שנה שלמה בכל יום הוא ברכו בברכה שאינה דומה לוולתה והסופר
24 שמר את כולן. כעבור שנה הזכיר הסופר את סיפורו לסלטאן וכן שהוא

16 שפראן - המקום נקרא שבדאז על שם סוסו של כוסרו והשם השתבש באחת ההעתקות: או זו
שמן המקורי היהודי-הערבי של החיבור, או כבר בקריאתו של נתן את המקור הערבי שלפניו,
שכן חילופי האותיות קרובים הן בעברית והן בערבית. בין כך ובין כך במאה ה-12 נשגר
השיבוש וכך הועתק על-ידי נתן בן שמואל הנור. בחיבוריהם של אבן אלפקיה, יאקות ואבן
רסתה נקרא המקום שבדאז (ראה לעיל בגוף המאמר, הע' 19-21). בזה נפתרת הבעיה אצל
פרידלנדר, שם, עמ' 757 הע' 6.
17 כסרא...סירין - אינו בתרגום העברי. ראה הערותיי של פרידלנדר על משמעות הגיית השמות,
שם, עמ' 757-758.
18 דמות סוס חצוב - ספקו של פרידלנדר בתרגום נבע מהנחתו כי כוסרו פוסל כאילו הוא רוכב על
סוס, ואומנם כך הוא באחת המצבות האחרות בגן: במצבה זו הסוס פוסל כיחידה עצמאית:
ראה נספח ג.
19 ויצאו מזנבו - אף בפרט זה טרח פרידלנדר ליישב את ההבדלים בין גירסאות הגיאוגרפים
הערבים לבין נתן, שנובעות משתי בעיות: האחת - העיטורים המצויים על מצבות אחרות,
שפרידלנדר חשב שהן על מצבה זו; והשנייה - הנחתו שנתן שהה במקום: ראה על כך לעיל,
במאמר.

- 1 [ל]ם יכרר דעוא טול אלסנה פטא[לכה]
- 2 פנטירה אלסלסאן ותאמל מן אלפאטיה]
- 3 באדכאלה עלי נפסה ותנוה מכמנ]
- 4 פסגל לה בדלך ורגע פעטים דלך עלי נטירה]
- 5 עמל פי נפיה פלם יולו ילטפו אלי אן נפי תאניה ועקרת עליה [אלעקוד]
- 6 באשהאר אלא ידכל כנדאד אכדא ואן רכלהא פאלאסלאם אחק כה
- 7 פלם יחמלה בל[ד] מן בלדאן אלשרק פאכד עלי נפסה וכרג אל אלמגרב
- 8 פאקאמת אלריאסה מעטלה מתל ג' סנין או ד' אלי אן עטים דלך

- 1 לא חזר על ברכה במשך השנה ובקשהו]
- 2 וראהו הסלסאן ועיין במילותיו]
- 3 בהכנסתו אליו והתענג]
- 4 וכתב לו מסמך רשמי על כך וחזר. והיה דבר זה קשה על נטירה [ועל יוסף בן פנחס ועל הנלווים עליהם ולא חסכו]
- 5 מאמץ כדי להגלות אותו ולא חדלו מלרכך (כחצר), עד שהוא הוגלה בשנית, והוצאו עליו החלטות
- 6 בפומבי שלא יכנס לבגדאד אף פעם, ואם יכנס אליה האסלאם יחויב בו.
- 7 ולא נשאה אותו עיר מערי המשרק, וגמלה החלטה בליבו לצאת למגרב.
- 8 והיתה הראשות מושבתת בערך ג' שנים או ד' שנים עד שהיה דבר זה קשה

- 3 ותנוה מכמנ] – הצעתו של פרידלנדר וה'ת' וה'מ' מצויות בטקסט, אלא שהן שבורות; נבדק במקור.
- 4 [ועל יוסף...חסכו] – ההשלמה על פי התרגום.
- 6 לבגדאד – כאן יש הבדל משמעותי בין הערבית לעברית. לפי הגירסה העברית הוא הורחק מכל המלכות. כיוון שבלתי אפשרי שהמרגם טעה בבגדאד (והפכה ל"שלא יכנס בכל מלכות בכל לעולם"), יש להניח שאי-הבהנה חוזרת אל העורך (ראה עמ' 750 ואילך ו-752 במאמרו של פרידלנדר). בכתב-היד הוסיף (נויבאואר, עמ' 79, ש' 12) 'בכל מלכותו', שאינו מצוי בערבית, ואולי 'בכל' הוא שגיאה בקריאת כבל [פ]. גינצבורג, גאוניקה, א (לעיל, הע' 1), עמ' 27, מוצא במשפט זה חזיון לכך שהמקור היה בעברית וזו משמעות ההגליה השנייה והצורך לברוח למגרב.
- 6 האסלאם יחויב בו – ובתרגום העברי: "יחרם כל רכושו" איננו בטוח לחלוטין באשר למשמעות הביטוי הערבי. יתכן שמשמעותו היא שיחויב לקבל את האסלאם [פ].
- 7 המגרב – באותה עת היה בידי הפאטימים, שהיו עצמאים לחלוטין מן הכפיפות לח'ליפות המזרחית [פ]. וראה הערת גינצבורג, גאוניקה, א (לעיל במאמר, הע' 1), עמ' 27, הע' 1.
- 8 ג' שנים או ד' – בתרגום העברי "ד' או ה' שנים" [פ].

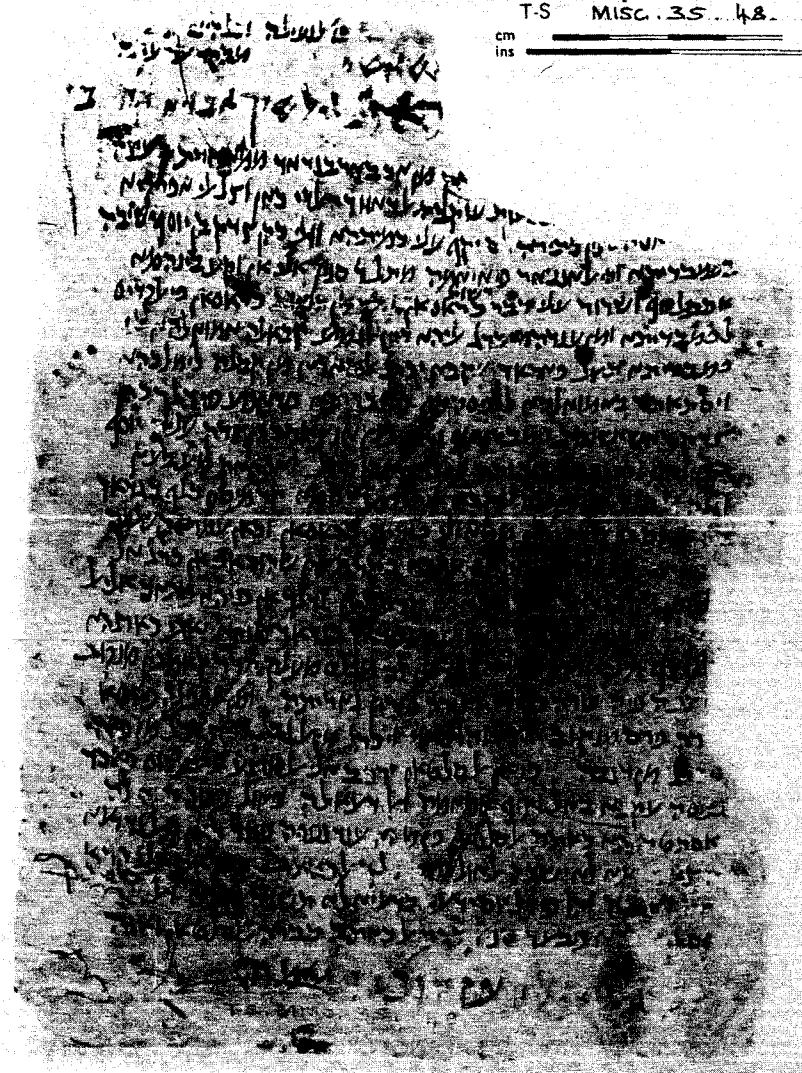
- 9 עלי אלאמה פכאטכו דויד בן זכיי והו בן עם עקבה ליקדמוה וכאן
- 10 כהן צדק לא יחב ת[ק]דמתה שח עלי אלריאסה וכוף מן פעל עקבה
- 11 פקדמוה מתיבה סורא בכנדאד וכתב אלי סורא אלי בני בירב ואל
- 12 תלמידים בדלך ואמרהם אן יבארכוה ויעקדו ריאסתה פנולו
- 13 בני בירב ואלתנאין מע גמיע אלתלמידים מן סורא אלי מוציע
- 14 יקאל לה אלקצ[ר] מדינה שריפה פי קבלה כנדאד בינהא וכין
- 15 סורא סתה אמיאל והי בלד דויד בן זכיי ומנהא אצלה פכאר[כוח]
- 16 ועקדו ריאסתה ופי גמיע דלך ידאפע כהן צדק ריאסתה ו[לא]
- 17 יגיבה אלי שי מנהא אקאם דלך נחו ג' סנין וכאן ניסי ראש כלה [אלמערוף]

- 9 על האומה ופנו אל דויד בן זכיי והוא בן דודו (מצד אביו) של עוקבה, למנותו
- 10 וכהן צדק לא חפץ במינויו. עינו צרה על הראשות וירא ממה שנעשה לעקבה.
- 11 ומינוהו ישיבת סורא בכנדאד וכתב אל סורא, אל בני רב ואל
- 12 התלמידים על כך, וציווה עליהם שיברכוהו ושיקבלו על עצמם את ראשותו ויצאו
- 13 בני בירב והתנאים עם כל התלמידים מסורא אל מקום
- 14 הנקרא אלקצר [=המבצר], עיר מפורסמת לפני (מדרום) בגדאד, בינה ובין
- 15 סורא ששה מילין. והיא עיר דויד בן זכיי, וממנה מוצאו. וברכוהו
- 16 וקיבלו על עצמם את ראשותו. ובכל זאת דחה כהן צדק את ראשותו ולא
- 17 נתן לו שום דבר ממנה. קיים זאת בערך שלוש שנים. והיה ניסי ראש כלה הידוע

- 9 בן דודו מצד אביו – בתרגום העברי "לפי שהיה קרובו" [פ].
- 11 בגדאד – חסר בתרגום העברי [פ].
- 11 כתב – לפי התחביר מתייחס לדוד בן זכאי, אבל התרגום העברי סביר יותר בייחסו זאת לראש ישיבת סורא [פ].
- 13 והתנאים – ראה על מונח זה: בן ששון, חידוש הקשרים (לעיל במאמר, הע' 30), עמ' 199, הע' 3.
- 14 אלקצר – ישנם מקומות רבים הנושאים שם זה [פ], אלא שזה שלפנינו הוא ללא ספק קצר אבי הבירה, שנקרא תכופות אלקצר והוא שוכן בסביבה הקרובה של סורא, ראה: יאקות (לעיל במאמר, הע' 20, IV, עמ' 123, ש' 17 [נולדקה].
- 15 ששה – בגרסה העברית שבדפוס שבעה, בכתב"ע עשרה [פ], והכל נובע מהאפשרויות השונות לקריאת האות ו.
- 17 ניסי נהרואני – ראה עליו אצל: גינצבורג, גאוניקה, א (לעיל במאמר, הע' 1), עמ' 28, הע' 1; וכן: ח' שירמן, שירים חדשים מן הגניזה, ירושלים תשכ"ז, עמ' 23–28. בין לפי הסברו של [פ] ובין לפי הסבריהם של נולדקה (שם) וגינצבורג, המופת הוא אחד, וראה הערתו של גינצבורג שם למקור קדום למעשה מופת דומה המיוחס למרדכי בחצרו של אחשוורוש. כנראה שבכתב היד המקורי של התרגום היה קשה לקרוא מילים מספר בשורות אלו; מעתיק כת"י ניריורק דילג על מספר מילים והשאיר רווח בן 12 אותיות: "והיה פותח כל מנעול... ופתח אותה הלילה"

T-S Misc. 35. 48.

cm
ins

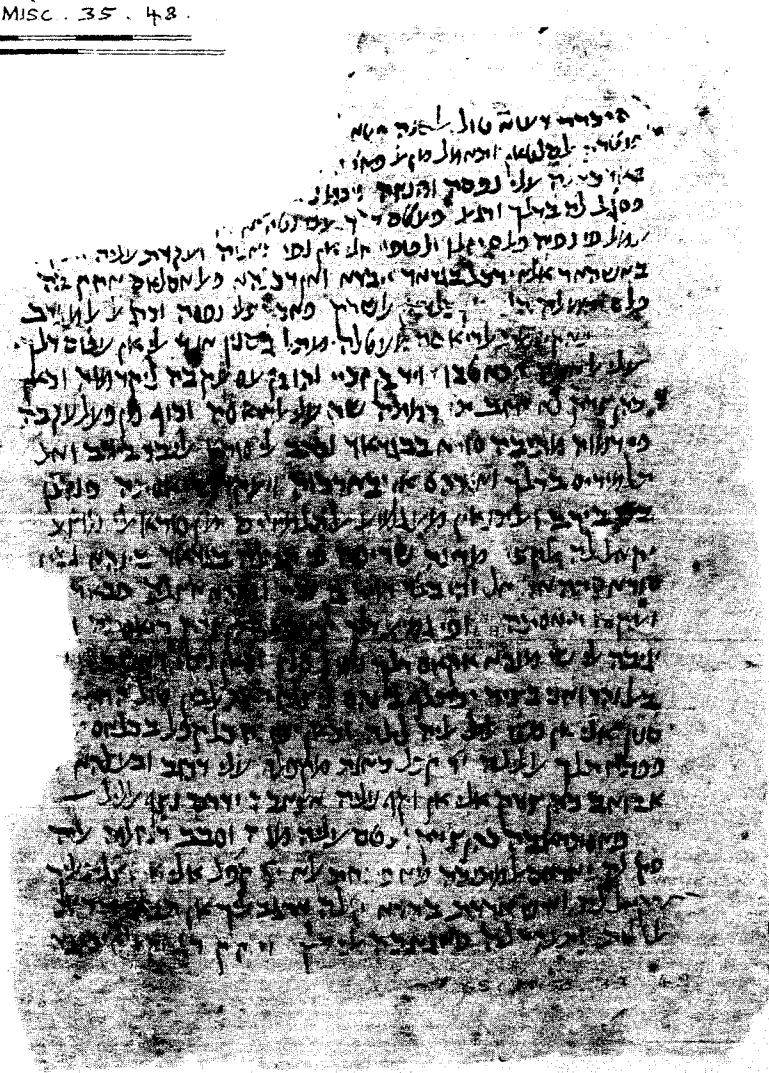

תצלום א'

48r. TS Misc. 35 [=Loan]. ראה נספח א', ע"א.
תודתי נתונה לראשי ספריית האוניברסיטה בקיימברידג' על הרשות להביא תצלום זה במאמר.

T-S Misc. 35. 48.

cm
ins

תצלום ב'

48v. TS Misc. 35 [=Loan]. ראה נספח א', ע"ב.
תודתי נתונה לראשי ספריית האוניברסיטה בקיימברידג' על הרשות להביא תצלום זה במאמר.

נספח ב – TS Ar. 48.121 עם השלמות ושינויי נוסח מכת"י ביהמ"ד לרבנים בניו יורק ENA 2591.21

מקור

ע"א	
1	[נדרים]
2	[ר]
3	[מן אלרשויות]
4	[ואנב אל]
5	[תבה]
6	[ען צ'עפאהם אל]א כ[אן להם דיאן]

תרנום

ע"א	
1	[הנדרים]
2	[ר]
3	[מן הרשויות]
4	[מוטלת החובה]
5	[בה]
6	[בגלל חלשים שבהם היה להם דיין]

השלמות וחילופי נוסח – על קטע זה הודיע לי בטובו ד"ר נחמן דנציג, העוסק עתה במיון כתבי הגניזה באוסף אדלר, שבביהמ"ד לרבנים בני-יורק: תודה לו על עזרתו. ההשלמות לכת"י קיימברידג' באות בע"ב ש' 1-9, מיד לאחר הסוגר המרובע הראשון: בש' 7, 10-13, מיד לאחר סימן הקו המאונך שבאמצע השורה. מעתיק קטע זה הוא מעתיק קטע מסיפור בני נטירא שבכ"י קיימברידג' TS Misc.10.252; ראה לעיל במאמר, הערה 7.

- 5-1 הנדרים – משרידי שורות אלו נראה שהקטע מן התרגום המקביל אליהן הוא תחילת תיאור רשויותיה של סורא; נויבאואר, סדה"ח, ב (לעיל, הע' 4), עמ' 86, שר' 20 וארך.
- 11-6 דיין – אינני בטוח בפיענוח ובתרגום, אך ככל הנראה מתייחס כאן למשלוח דיין לקהילות ולדרך שבה הדיין מארגן לעצמו את הרכב ההנהגה הקהילתית ובדומה למפורט בתרגום, בתיאור רשויותיו של ראש הגולה (נויבאואר, שם, עמ' 85, ש' 17-23); המתרגם בקטע זה, הדין ברשות סורא, הסתפק בציון: "וכך היו נוהגין ראשי [שתי] ישיבות בכל מקומות רשויותיהן שמוציא אליו (!) הדיין שלהם כמו שכתבנו שמוציא דיין ראש גלות מרשויותיו" (שם, עמ' 87, ש' 24-25). על מערכת השלטון המוסלמית הריכוזית והאזורים הכפופים לה, באספקלריית

- 18 כאלנהרואני בציר יכתלף ביניהם ליצלה דאת אלכין טול הדח [אלג']
- 19 סנין אלי אן מצי אליל אליה לילה וכאן יפתח כל קפל בכלאם מ[נה]
- 20 פפתח תלך אללילה י"ד קפל כאנת מקפלה עלי דרוב ובעצהא [עלי]
- 21 אבואכ כהן צדק אלי אן וקף עליה אצאכה ידרם נצף אלליל
- 22 מאסתראכה כהן צדק ועטם עליה מ[ג]ה וסכב דכולה אליה
- 23 פקי לה יאראם אלמתיבה מא פתחת אלא י"ד קפל אלי אן וצלת אליך
- 24 פקאל לה ואיש ארדת כהדא קי לה ארגב אליך אן תבארך ראם
- 25 אלגלות ותעקד לה פאנאכה אלי דלך וחקק רגאה ולא יכיבה

- 18 (בכינוי) הנהרואני סגי נהור, מתווך ביניהם כדי ליישב את המחלוקת במשך אלה שלוש
- 19 השנים, עד שהלך אליו בלילה. הוא נהג לפתוח כל מנעול בדיבור.
- 20 ופתח באותו לילה י"ד מנעולים שהיו נועלים שערים ומקצתם שעל
- 21 דלתות כהן צדק, עד שעמד לפניו. פגש בו כשהוא לומד באמצע הלילה.
- 22 והיה תרד ממנו כהן צדק והיתה קשה עליו ביאתו וסיבת כניסתו אליו.
- 23 והוא אמר אליו: הוי ראש הישיבה פתחתי לא פחות מ"ד מנעולים עד שהגעתי אליך.
- 24 ואמר לו: ולמה באת לכאן. אמר לו: מתחנן אני אליך שתברך את ראש
- 25 הגולה ותקבלו. והסכים לו בכך והגשים את בקשתו ולא הכזיבו

(לעיל, הע' 60 במאמר, דף 62, ש' 28). נויבאואר אולי פיענח את כתה"י לפי מהדורת הדפוס שהיתה לפניו, אך יתכן שזה המקור להבדל שבין המקור הערבי לבין המצוי אצל נויבאואר ושולם.

- 20 י"ד מנעולים. בתרגום העברי בכתב-היד ב'; במהדורת שולם י"ד [פ].

- 18 כמא לא ינכרו המא עליה תוגיה אהל רשותהם אליה ומן אלרסם
19 קרים אן כאנו אלישיבות תלתי בתלת כאן אדא וצלת אלשאלות
20 סתם אלי ראשי ישיבות ומעהא מאל קסמוהא עלי אלרסם
21 אלמתקדם תלתי בתלת ואדא קצד אחרהמא בשאלות ומאל
22 לישיבה בעינהא מרדורה אסם צאחבהא מקצוד לם ימכן אלא כ[ר]
23 אלנטר פי דלך ולא יאכד מן אלמאל קיראט' וכדלך אלן אדא ו[צ]לת

ע"ב

- 1 שאלות [] אלמאל ושאלות [ש]טרינ וכאן אל [אן]
2 קצד ו[] לם יעט ורנע []
3 עליהם ומן אלרסם [] לו ותקסימה אנה []
4 יקע מן ראש ישיבה [ר]אש חודש אדר []

- 18 כפי שלא יוכיחו הם אותו על הפניית אנשי רשותם אליו. והמנהג
19 הקדום, שהיו הישיבות לוקחות שני שלישים ושליש; כאשר הגיעו השאלות
20 סתם אל ראשי הישיבות ועמן ממון, חלקוהו לפי המנהג
21 הקדום, שני שלישים בשליש. ואם התכוון אחד מהם בשאלות וממון
22 לישיבה מסוימת והוזכר במכוון שם חבריה, לא יוכל האחר
23 לעיין בכך ולא יקח מן הממון קיראט'. וכמו כן אם הגיעו

ע"ב

- 1 שאלות [] הממון ושאלות [] שני חלקים והיה ה[אם]
2 התכוון [] לא יתן וחזר []
3 עליהם ולפי המנהג [] וחלוקתו אם הוא []
4 יוכרע על ידי ראש הישיבה [] ראש חודש אדר []

- הגולה יפנה בעת מצוקה לאזורים שאינם אזורי רשותו. עובדה זו אינה מופיעה בתרגום לקטע זה, ומקטע אחר (נויבאואר, שם, עמ' 86, ש' 20-22) אפשר היה להבין שאין לראש גולה אלא הסכומים הנשלחים אליו מרשויותיו.
18-21 והמנהג הקדום – הוא המנהג המוזכר בקונטרס 'אלה המעלות', ראה: נויבאואר, שם, עמ' 78, ש' 17-16; וראה לעיל במאמר, הע' 47, 77.
23 קיראט' – בתרגום: 'כלום' (נויבאואר, שם, עמ' 87, ש' 6); על מטבע זה, ראה: גויטיין, חברה, א (לעיל במאמר, הע' 1), עמ' 359, סעיף 6.
6-1 שאלות – בקטע זה דן: בדרך חלוקת הממון בין הישיבות כשלא נרשם עליו יעד, פרידת התלמידים מראש הישיבה לאחר הכלה, הודעה על המסכת שתילמד בכלה הבאה, ולימוד

- 7 [] ומא ידור כינהם מן כצום פאדא
8 [] אלתי גאנב אלשרקי אלי אל
9 [] פי מא כינהם וינפד אמורהם
10 [] רסם אלא אבראר יכרוה אכתיאר מנהם
11 [] רשות סורא יעטו איצא ללישיבה
12 [] רבע מתקאל לכל גמעה וכדלך איצא ראש
13 [] קת ויחרך אלנאם בכל מוצע פי רשותה
14 ורשות צאחבה מאלך אלמתיבה אלתאניה ורשות ראש גלות
15 ויצף מא הם פיה מן אלציק ויסלהם פי אלתוגיה פרבמא ארסלו
16 אהל רשות הדא אלי הדא ואהל רשות הדא אלי הדא ורבמא ארסלו
17 אהל רשויות ראש גלות אלי אלישיבתין גמיעא ולא ינכר עליהם

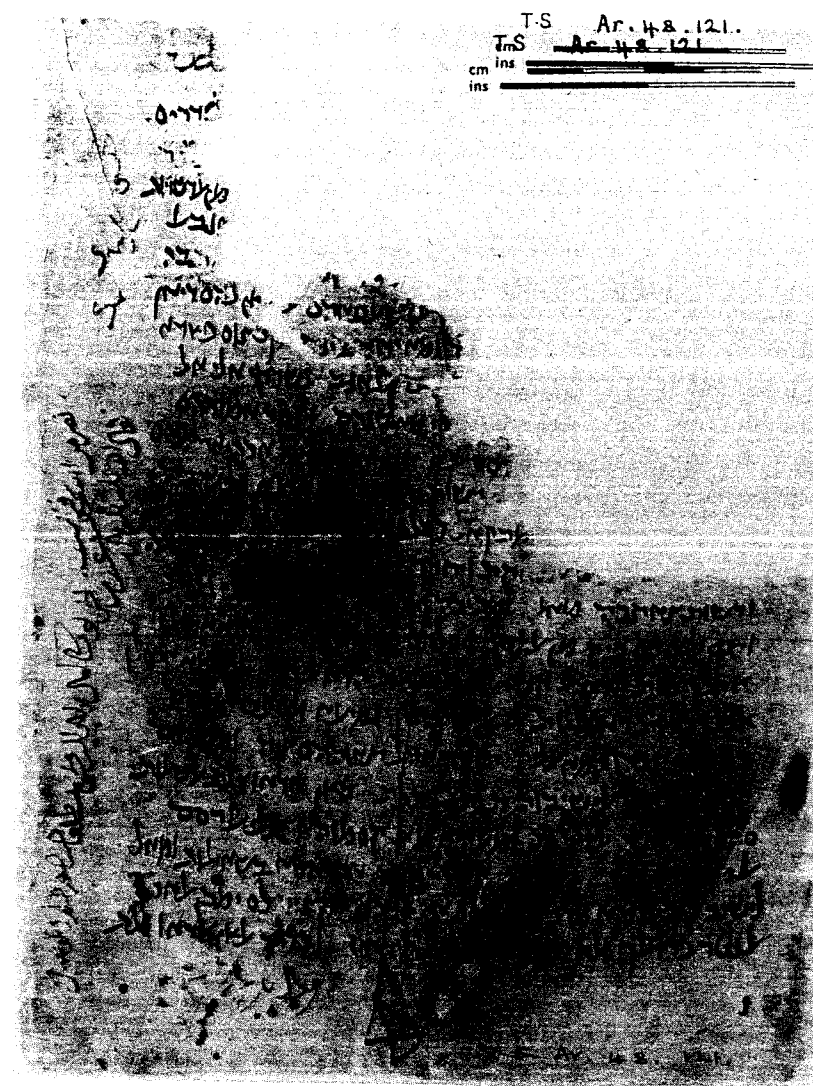
- 7 [] ומה שיתנהל ביניהם מן המריבות ואם
8 [] אשר צד המזרחי אל
9 [] בינם לבין עצמם ויבצע ענייניהם
10 [] לפי המנהג ואם לא צדיקים יזכהו יבחר מהם
11 [] רשות סורא יתנו גם כן לישיבה
12 [] רבע מתקאל לכל שבוע. וכמו כן גם ראש
13 [פומבדיא]. ולפעמים יעורר את האנשים בכל מקום ברשותו
14 ורשות חברו מלך הישיבה השנייה ורשות ראש גלות
15 ויתאר מה הדאיג אותו מן המצוקה ויבקשם שיפנו (את תמיכתם). ויש אשר ישלחו
16 אנשי רשות זו אל זו ואנשי רשות זו אל זו. ויש אשר ישלחו
17 אנשי רשויות ראש גולה אל שתי הישיבות, (שתיהן) יחד. ולא יוכיח אותם,

- המינויים המקומיים, ראה: H. Kennedy, "Central Government and Provincial Elites", BSOAS, 44 (1981), pp. 26-38; דונהו (לעיל במאמר, הערה 50), עמ' 383-411.
12 רבע מתקאל לכל שבוע – כוונתו לשוחט. המתרגם תרגם מתקאל – וזו. על מטבע זה ושימושיו, ראה: גויטיין, חברה, א, עמ' 360, סעיף 8.
12 גם ראש [פומבדיא] – וזה באשר לשיטת הארגון של הרשות. בתרגום מופיע קטע זה לאחר תיאור משלוח האיגרות בעת מצוקה, נויבאואר, שם, עמ' 87, ש' 4-5.
13 יעורר – ראש ישיבת סורא; ראה לעיל במאמר, הע' 74.
14 מלך – ראה על ביטוי זה אצל: גפני, ישיבה (לעיל במאמר, הע' 98), עמ' 31-34; והשווה: דונהו (לעיל, הערה 50), עמ' 42-46.
18-17 ולא יוכיח אותם כפי שלא יוכיחו הם אותו – משמע שנתן הביא בחשבון אפשרות שגם ראש

תצלום ד'

TS Ar. 48.121v. ראה נספח ב', ע"ב.
תודתי נתונה לראשי ספריית האוניברסיטה בקיימברידג' על הרשות להביא תצלום זה במאמר.

תצלום ג'

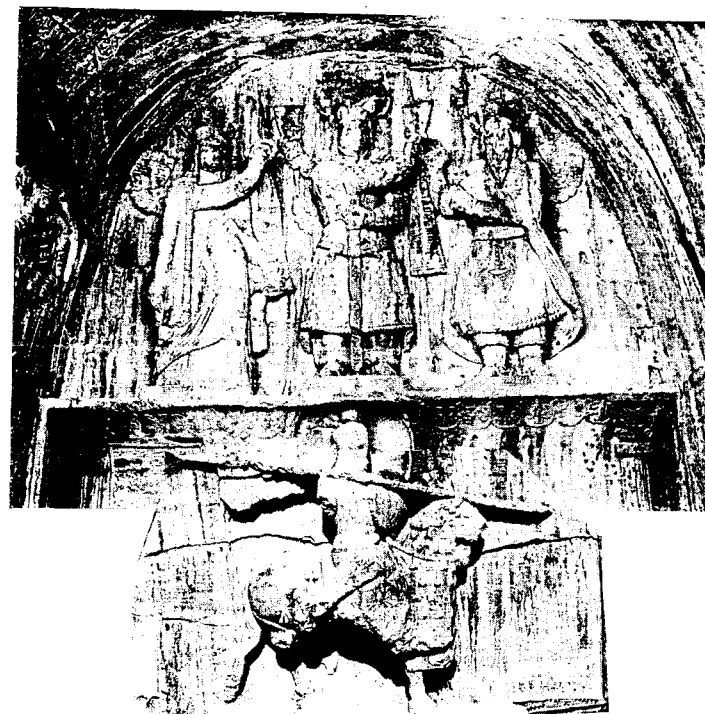
TS Ar. 48.121r. ראה נספח ב', ע"א.
תודתי נתונה לראשי ספריית האוניברסיטה בקיימברידג' על הרשות להביא תצלום זה במאמר.

14	ואן כאן פי אלהבירים אכתר מן אלולד קלילא לא יקדמוה ולא
15	יזיליה דון ולדה ויכון דלך מן אכתאר ראש ישיבה פי אן יקדם
16	ראש כלה מן יחב ורבמא כאן איצא חבד ולם יכן ראש כלא
17	ומן רסמה איצא קדים אלגלום ען ימין ראש ישיבה ותופי וכלף
18	ולד ממלא מקומו ונעל פי מוצע אביה ולא יזול מן רתבתה
19	ולא ירפע עליה ראש כלא ואן כאן אכתר מנה קלילא כל דלך
20	תתכית ללרסום ואינאכ דרגה כל רגל לולדה אלא אן יכון סאקטא
21	מן אלעלם נאקץ [כ] תיר פיסקט ואן כאן פיה בעץ שי ואסתחק
22	אחד אלשבעה דארי נעל פיהא ואן לם יסתחק ואחרה מן אלדארי
23	נעל פי בני כץ <בי> רב אלתלמידים והם מתל ת' רגל ניר אלע' <אלדי הם> סנהדרין
14	ואם היה בין החברים גדול במעט מן הבן, לא ימנו אותו ולא
15	אותו מפני הילד; ויהיה זה על פי העדפת ראש ישיבה למנות
16	ראש כלה את מי שרוצה. ויש אשר יהיה חבר ולא יהיה ראש כלה.
17	ולפי המנהג, גם הוא קדום, (בעניין) הישיבה מימין לראש הישיבה, ונפטר (היושב) והניח
18	בן ממלא מקומו, מושבים אותו במקום אביו. לא ירד ממדרגתו,
19	ולא יעלו מעליו ראש כלה, אף על פי שהיה יותר ממנו במעט. כל זה
20	ייקבע לפי המנהג. וחיוב מדרגת כל איש לבנו, אם לא יהיה נחות
21	בידיעה, חסר הרבה ויידחה. ואם היה בו במקצת, ויהיה ראוי
22	לאחד משבעה דארי, מתמנה בה. ואם אינו ראוי לאחד מן הדארי,
23	מתמנה בין בני בירב התלמידים, והם בערך ארבע מאות איש, מלבד השבעים אשר הם
	הסנהדרין.
15	ויכון דלך מן - גירסת כת"י ביהמ"ד לרבנים בנייריורק: "ויכון דלך איצא מן", ויהיה זה ג"כ
	לפי.
16	ורבמא כאן איצא - גירסת כת"י ביהמ"ד לרבנים בנייריורק: "ורבמא איצא [כאן]".
16-14	לא ימנו אותו ולא אותו - לא ימנו את הבן ולא ימנו את החבר מפני הילד אלא ראש הישיבה
	מכריע, ארזא יהיה הילד חבר או אפילו פחות מכך כדלהלן ש' 20-23: המתרגם לא דקדק בלשון
	המקור שהיה לפניו. ראה על כך בגוף המאמר.
20-17	הישיבה מימין - עניין זה נשמט מן התרגום, ראה: לעיל, במאמר.
20	סאקטא - גירסת כת"י ביהמ"ד לרבנים בנייריורק: "[ס]אקט".
21-20	וחיוב מדרגת כל איש, לבנו - הוא בעל הזכות הראשונה לרשת את מקום אביו בתנאי שיהיה
	ממלא מקומו ובעל ידיעות מספיקות. משפט זה, בשילוב עם הרשום בש' 16 לעיל, נוסח
	בתרגום: "וכך מן החברים כשיפטר א' מהם אם היה בנו ממלא את מקומו יושב בו ואין אחד מהם
	דולג על מפתח חבירו (ביטוי זה, ע"פ צפניה א ט)", נויבאואר, שם, עמ' 87, ש' 19-20.
23-21	ואם היה בו במקצת - משפט זה הובא כמעט במלואו בתרגום, נויבאואר, שם, עמ' 87, ש'
	23-20.

5	אל תלמידים [דרסו שתיתחם]
6	בה ראש ישיבה וקת כרוגהם [פר אלולי פאדא לם]
7	ישיבה גלסו בין [ידיה] וידידארה [קמא] [ומעה אלי סארה] [ווגוהם]
8	אליה מנהם שבעה ראש [שי] כלא [ראשי כלה אן כל]
9	ואחד מנהם ראים עלי ו' אלסנהד [רין] [ריים]
10	ראשי כלא והם אלדין יסמון אלופים ואלשבעה יסמון ראשי כלה
11	ורבמא כאנו אכתר מנהם פי אלעלם ולם יקדמו ראש [כלה]
12	לא לנקאבהם לאכן למיראת <אל> דרגה אבוה ודלך אנה ימות
13	ראש כלא פיוכו לה ולד ממלא מקומו יקדם [
5	התלמידים [למדו בהיותם מפזורים]
6	בו ראש ישיבה בעת יציאתם [הממונה. ואם לא]
7	ישיבה ישבו לפניו עשרה והיא דארה קמא ועמה עשר שבעקבותיה ופניהם
8	אליו. מהם שבעה ראשי כלה [ושלושה חברים] ראשי כלה שכל
9	אחד מהם ממונה על עשרה מן הסנהדרין [ממונה]
10	ראשי כלה והם הנקראים אלופים והשבעה נקראים ראשי כלה
11	ויש אשר יהיו יותר מהם בידיעה ולא ימנו ראשי כלה
12	ולא על שום הצטיינותם אלא משום שירשו את דרגת אביהם שכן אם נפטר
13	ראש כלה ויהיה לו בן ממלא מקום ימונה לדרגת אביו ויושב בה.
	התלמידים בין כלה לכלה; ראה: נויבאואר, שם, עמ' 87, ש' 7-15, ומאמרו של: ד' רוזנטל,
	"לישנא דכלה", תרביץ, נב (תשמ"ג), עמ' 306.
7	ישיבה - כנראה לפניו היה: עומד בראש ראש ישיבה, ראה: נויבאואר, שם, עמ' 87, ש' 15.
7	גלסו בין ידיה - בכת"י ביהמ"ד לרבנים בנייריורק: "[ק]עדו אמאמה". כנראה שאחד
	המעתיקים תיקן מעט, לפי הנחשב בזמנו לסגנון יותר משופר. ראה להלן השינויים הקטנים
	שצוינו בש' 9, 12, 15, 16, 20. אין להסיק מכאן שהנוסח הערבי תורגם מן העברית (ראה:
	לעיל, במאמר, הערה 3), שכן רוב הנוסח בשני כתה"י זהה.
7	שבעקבותיה - שאחריה, והן השורות המשלימות את הסנהדרין למנין שבעים.
9	ראים - ממונה - ואולי דאים לציין את התמדת המבנה והסדר.
9	עלי ו' אלסנהדרין - בכת"י ביהמ"ד לרבנים בנייריורק: "עלי ו' מן אלסבעין". אולי זו גם
	הגירסה בכת"י קיימברידג' השבור מעט בשורה זו: אף אם לא, כאן תיקון מועט של המעתיק
	וכדלעיל בש' 7.
11	ויש - מתאר את הישיבה כששורותיה מלאות, עדיין לא התפנה מקום אך יש תלמידים מוצלחים
	היושבים במקומות נחותים. כנראה 'מהם' - מן האלופים, שכן להלן ממשיך לתאר את
	מקומותיהם וירושת המקומות.
12	לאכן למיראת - גירסת כת"י ביהמ"ד לרבנים בנייריורק: "לכן".
12	אם נפטר - מכאן עד לסוף הקטע מתאר את כללי הירושה כשהתפנה מקום בישיבה, ראה לעיל
	במאמר.

נספח ג'

תצלום המבנה בטאקייבסטאן
(ראה לעיל במאמר, הערות 17-26)

עזרא פליישר

לתולדות שירת החול העברית בספרד בראשיתה

א

עלייתה של שירת החול העברית בספרד היא אחת מנקודות המפנה החשובות והסתומות ביותר בתולדות חיי הרוח שלנו כימי הביניים.¹ מצד מהותה הגלויה היא פתח להתהוותו של מרכז יצירה חדש, מן המופלאים והפוריים והיחודיים שהכירה תרבות ישראל מעולם. מן הצד הזה, כל מה שבא אחריה טבוע בחותמה של מקוריות בלתי ניתנת לערעור: יצירתה של ספרד היהודית שונה ברוב פרטיה העיקריים מכל מה שנוצר במרכזי היצירה היהודיים עד זמנה, ומכל מה שנוצר סביבה ובזמנה והרבה שנים אחר-כך.² אמת, האסכולה אינה בלתי מובנת במהותה הייחודית. רוב סגולותיה מוסברות למשעי על-פי תנאי קיומה המיוחדים של החברה היהודית שבקרבה עוצבה. אבל מובנות זו מתעמעמת משעה שאנו באים לתהות על זיקותיה אל מה שקדם לה בחיי הרוח של עם ישראל במרכזים הגדולים של המזרח, כלומר משעה שאנו מבקשים להבין את אופיה לא בבידודה הייחודי, אלא בקו של המשך, כחלק וחוליה בהתפתחות תרבותנו הלאומית. שהרי האסכולה, גם אם אכן היתה בחינת חידוש גדול בראשיתה (ואולי: מהפכה), עדיין היתה גם המשך. והנה צד זה של ראשיתה כולו נכסה: על-פי העדויות הקדומות והתיעוד שבידנו, היא אכן נוצרה יש מאין, ואילו הדבר בגדר האפשר במהלך הרצוף של תרבות בני-חלוף, כך היינו צריכים לקבלה: כהתהוות פתאומית, בעלת שיעור קומה מלא ומסוים למן רגע היוולדה. אבל אין התהוות כאלו בהתפתחותה של תרבות לאומית. לפיכך שומה עלינו להבין את השתייכותה של

1 על ייחודה של האסכולה עיין: ד' פגיס, חידוש ומסורת בשירת החול, ספרד ואיטליה, ירושלים תשל"ו; הנ"ל, שירת החול ותורת השיר של משה אבן עזרא ובני דורו, ירושלים תשל"ל. על המצע האידיאולוגי של התהוות האסכולה עיין גם: ע' פליישר, "הרהורים בדבר אופיה של שירת ישראל בספרד", פעמים, ב (תשל"ט), עמ' 15 ואילך.

2 ימי ראשיתה של האסכולה הספרדית הם, כידוע, ימי אחריתה של הפייטנות המזרחית המאוחרת, ימי ראשית תקופתה השנייה של הפייטנות האיטלקית וימי ראשית גיבושה של הפייטנות האשכנזית. ספרד בדולה מכל אלה, לכאורה מראשיתה, כסימני היכר חדים.

תרבות וחברה בתולדות ישראל בימי הביניים

**קובץ מאמרים
לזכרו של חיים הלל בן-ששון**

**בעריכת
ראובן בונפיל מנחם בן-ששון יוסף הקר**

**מרכז זלמן שזר לתולדות ישראל
החברה ההיסטורית הישראלית
ירושלים • תשמ"ט**